

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин

Кафедра історії України

Житник Сергій Юрійович

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ
СРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-Х РР.)**

Напрями підготовки: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ О. В. Вовк

кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри історії
України

«___» _____ 2021 року

Виконавець

_____ С. Ю. Житник

«___» _____ 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1 Історіографія	6
1.2. Джерельна база та методологія дослідження	12
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УРСР	16
2.1 Житлово-побутові умови міського населення УРСР	16
2.2. Житлово-побутові умови сільського населення УРСР.	34
РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ В УРСР	41
3.1 Охорона здоров'я і фізична культура міського соціуму	41
3.2. Радянські свята, обряди та традиції у повсякденному житті міських мешканців	53
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	68
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність теми. Період 1985-1991 рр. (Перебудова), є цікавий для дослідників тим, що керівництво Радянського Союзу прагнуло шляхом реформ у всіх сферах життя, вивести країну з кризи та застою. На думку радянського керівництва, шляхом покращення повсякденного життя радянського громадянина, можна було підвищити продуктивність праці. Лібералізація життя, плюралізм, поява опозиційних політичних сил, відродження церкви – неповний перелік здобутків Перебудови. Однак у реформах був зворотній бік медалі – поява організованої злочинності, алкоголізм, наркоманія, згорання усіх соціальних програм, аварія на ЧАЕС. Досвід Перебудови є актуальним для сучасної України, адже керівництво держави повинно врахувати усі ті негативні моменти, які були характерні для 1985-1991 рр. Актуальність дослідження підсилюється й тим, що у вітчизняній історіографії майже відсутні праці щодо повсякденного життя доби Перебудови.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу широкої джерельної бази та наукових публікацій, висвітлити повсякденне життя сільських та міських мешканців України у 1985-1991 рр.

Відповідно до мети, сформовані наступні завдання:

- розглянути ступінь наукової розробки теми, окреслити джерельну базу роботи;
- описати житлово-побутові умови міських мешканців;
- проаналізувати житлово-побутові умови сільських мешканців УРСР;
- дослідити сферу охорони здоров'я та фізичної культури міських мешканців;
- розглянути систему радянських свят та традицій.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя населення УРСР в роки Перебудови.

Предмет дослідження – побутово-житлові умови мешканців УРСР обрядовість, соціальні та культурні запити й рівень їхнього забезпечення в умовах соціально-економічних перетворень 1985-1991 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1985-1991 рр. Нижня межа - початок Перебудови та прихід до влади М. Горбачова. Верхня межа - розпад СРСР та створення незалежної України.

Територіальні межі охоплюють територію сучасної України.

Методологічну основу магістерської склали принципи історизму, об'єктивності, міждисциплінарності та системності. У роботі застосовано порівняльно-історичний, статистичний, описовий, аналітичний методи дослідження. Суттєве практичне значення відіграли методи історичної періодизації, проблемно-хронологічний, індуктивний та дедуктивний методи.

Наукова новизна роботи одержаних результатів полягає в розробці теми, яка не знайшла належного аналізу у науковій літературі. Вперше зроблено спробу комплексного дослідження соціально-побутових та культурних умов життя населення УРСР. Удосконалено та розширено характеристику актуальних процесів у соціально-побутовій сфері міського населення. Розглянуто такі негативні явища Перебудови, як алкоголізм, наркоманія та проституція.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів дослідження для подальшої розробки даної проблематики. Результати дослідження можуть бути використані в роботі вузів, при підготовці спецкурсів, підручників та посібників з історії України.

Апробація результатів дослідження

Житник С. Ю. Радянська преса в Україні про проблеми повсякдення другої половини 1980 рр. // Історико-філософські дослідження молодих вчених : матеріали ІХ всеукр. наук-практ. конф. Ч. 1 (м. Суми. 22-23 квіт. 2021 р.). Суми : ФОП Цьома С. П., 2021. С. 68—69

Житник С. Ю. Соціально-побутові проблеми населення УРСР // Теорія та методика навчання суспільних дисциплін. 2021. № 1 (9). С. 136-138

Житник С. Ю. Охорона здоров'я і фізична культура міського соціуму в Україні у другій половині 1980-х років // V Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації»

Структура роботи Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія

Історіографію проблеми повсякденного життя населення УРСР в роки Перебудови можна поділити на два етапи – радянський та пострадянський. У радянській історіографії історія повсякденності як окремий напрям досліджень, загалом представлена не була. Хоча соціально-економічний аспект проблеми знайшов своє відображення в історіографічному доробку радянської доби. В радянському історіографічному етапі можна виділити два періоди: 1) березень 1985 – грудень 1986 рр. 2) січень 1987 р. – серпень 1991 р. У першому періоді науковці виконували вказівки партії, щодо порівняння досягнень у різних сферах соціального забезпечення з попередніми роками. На січневому Пленумі ЦК КПРС, що відбувся у 1987 р., дав поштовх до того, що у працях радянських дослідників з'явилося більше критичності, переосмислення. Праці після радянського періоду характеризуються незаангажованістю. В. Попов, будучи першим заступником голови Держплану УРСР, охарактеризував соціально-економічний розвиток УРСР на четвертому році 12-ї п'ятирічки, зупинившись на окремих аспектах побутово-економічного характеру, зокрема на рівні забезпечення населення споживчими товарами, вплив стрімкого зростання грошових прибутків населення на фінансову систему республіки, наданню населенню платних послуг, задоволення потреб авіаційним, залізничним та автомобільним транспортом, рівень забруднення навколишнього середовища [56]. Дослідник П. Косуха, окрім того, що характеризував обряди трудового колективу, розкрив значення професійних свят та обрядів, через які здійснювався виховний вплив на робітничий клас УРСР [33]. Окрім професійно-виробничих обрядів та свят, дослідник охарактеризував також сімейно-побутові обряди, зокрема урочисто-траурний обряд «Похорони». Науковець зазначає, що велике значення мали загальнодержавні свята (7-8 листопада, 1-го та 9-го травня).

А. Волошин зосереджує свою увагу на дослідженні значення фізичної культури в радянському суспільстві, стверджує, що заняття спортом та

фізкультурою стало масовим, однак не могло протистояти розповсюдженню алкоголізму, наркоманії та іншим асоціальним явищам. В. Ковтун та А. Степаненко, досліджуючи урбанізаційні процеси в СРСР приходять до висновків, що найбільш швидкими темпами розвивались Київ, Харків, Одеса, Донецьк [30]. Серед позитивних явищ радянського урбанізму, вчені виділяють будівництво нового житла (багатопверхівки), транспорту, зміни у інтер'єрі квартир. Серед негативних – зростання аварійності житлового фонду, великий відсоток комунального житла, антисанітарія. На думку дослідника В. Козака, у 1980-х рр. В УРСР в сфері обслуговування склалась парадоксальна ситуація, коли в умовах зростання потреб населення в сервісних послугах, попит на згадані послуги сильно впав, оскільки населення просто не мало коштів аби отримати ці послуги. З 1987 р. розпочали свою діяльність кооперативи, які працювали швидше та ефективніше державних підприємств, надавали послуги значно кращої якості, ніж державні установи [31]. В. Козак зазначає, що у містах користувались великою популярністю кооперативи, які надавали ритуальні послуги, ремонт радіо та телеапаратури, індивідуальний пошив одягу. Найбільше кооперативів створювалось у громадському харчуванні та в сфері організації дозвілля. Хоча й діяльність кооперативів не задовольняла потреби населення, через низьку якість наданих послуг.

С. Колтунюк, розглядаючи культуру та атеїзм радянської доби, приходять до висновку, що населення в роки Перебудови перейняло багато традицій Заходу (музика, одяг, спорт, мода, інше). Перебудова частково послабила обмеження у релігійній сфері, натомість у державі панівним залишався атеїзм [32]. П. Орлик теж зосереджує свою увагу на радянських традиціях, святах та обрядах. На його думку, завдяки святам, радянська влада намагалась згуртувати людей, виховати в них почуття патріотизму та любові до Батьківщини [49]. Р. Чепуріна, будучи кандидатом історичних наук, заступником голови Кримського облвиконкому, присвятила багато уваги культурі УРСР [92]. Дослідниця була депутатом Кримської обласної Ради народних депутатів, членом радянського комітету захисту миру, головою координаційної ради жіночих громадських формувань АР

Крим. На її думку, новими традиціями у святах СРСР можна вважати масові спортивні акції, оновлення свят 7-го листопада та 9-го травня.

Сучасну історіографію із вказаної проблематики, можна поділити на дві умовно-тематичні групи. Перша група – праці, присвячені суспільно-політичним, економічним та соціокультурним складовим, в умовах Перебудови, що вплинуло на повсякденне життя населення. Друга група – науковий доробок з історії повсякденного життя українського народу. До першої групи можна віднести праці В. Вербицького, В. Даниленка, Я. Дзісяка, Л. Ковпака, Г. Кривчика, Т. Момотенка, С. Падалки, Ф. Ступака та інших. Л. Ковпак розглядає соціально-побутові умови життя населення України в роки Перебудови, приходить до висновку, що станом на 1986 р. у СРСР на квартирній черзі перебувало понад 13 млн. радянських родин [27]. Дослідник порівнює норми забезпечення житлом у СРСР та країнах Заходу та приходить до висновку, що у Німеччині, США та інших країнах ці норми були значно більшими ніж в СРСР. Житлову проблему в Радянському Союзі значно загострила аварія на Чорнобильській АЕС, в результаті якої без житла залишились десятки тисяч осіб. На думку дослідника, впродовж 1986-1989 рр. майже 5 млн. громадян УРСР покращили свої житлові умови. Найвищі показники забезпечення житлом були на Донбасі (найбільш урбанізований регіон України), а найнищими – у Волинській та Львівській областях, у Криму. Л. Ковпак наголошує на тому, що в СРСР з тріском провалилася програма «Житло-2000». Л. Дзісяк, розглядаючи соціально-економічні перетворення на Україні наприкінці 1980-х рр., приходить до висновку що радянська економіка не могла впоратись з існуючими викликами, оскільки по економіці одночасно боляче вдарили кілька факторів – антиалкогольна кампанія, падіння світових цін на нафту, війна в Афганістані, аварія на ЧАЕС та інші [15].

Дослідник Т. Момотченко, розглядаючи розвиток та поширення організованої злочинності в Україні в добу Перебудови, приходить до висновку що радянські реформи призвели до того, що усунули усі обмеження, які стримували розвиток організованої злочинності [41]. Злочинність проникла у

систему управління, у всі сфери життя. З'явилося таке нове явище як «рекет», поширювались замовні вбивства, страшних масштабів набула наркоторгівля. С. Падалка та В. Смолій розглядають українське село в епоху тоталітаризму. С. Падалка стверджує, що справжнім лихом вказаного періоду для республіки стала проблема малих сіл, які просто зникали з карт [51]. В. Смолій, у третьому томі «Історії українського селянства» зазначає, що в роки Перебудови було збудовано багато доріг, натомість у незадовільному стані залишалась сфера обслуговування на селі [19]. В. Даниленко, розглядаючи події, що мали місце на Україні впродовж 1985-1991 рр. аналізує усі сфери життя населення – соціально-економічну, політичну, культурну. На його думку, Перебудова вже жодним чином не могла врятувати СРСР від розпаду [13]. І. Рибак зосереджує свою увагу на розвитку соціально-культурної та побутової інфраструктури подільського села на завершальному етапі радянського будівництва. На його думку, перебудова так і не розв'язала проблем села Поділля, що можна спостерігати за міграцією селян до міст [62]. Свої висновки вчений підкреслює статистичними даними – якщо у 1979 р. в селах Хмельниччини мешкало понад 998 тис. осіб, то у 1989 р. ця цифра скоротилась до 784 тис. осіб. Ф. Ступак розглядає розвиток охорони здоров'я на Україні у другій половині ХХ ст. та приходять до висновку, що незважаючи на те, що населення часто зверталось до лікарів, натомість отримувало медичні послуги вкрай низької якості. Хоча у містах було створено багато бригад швидкої допомоги. На думку вченого, вагомою вадою Перебудови в сфері охорони здоров'я було те, що так і не вдалось позбутись величезних черг у мед закладах [72]. П. Бондарчук розглядає особливості релігійної свідомості населення УРСР та приходять до висновку що Перебудова дозволила вийти з тіні багатьом конфесіям, дала шанс на відродження православної церкви [6].

Праці другої тематичної групи відносяться праці, в яких розглядають безпосередньо історію повсякденності. Сучасні науковці зробили вагомий внесок у розробку методологічних основ повсякденності, розкрили понятійний апарат, виокремили окремі напрямки історії повсякденності, увели новий комплекс джерел (у тому числі й джерела усної історії). Дослідники детально

описують систему харчування, свята, традиції радянських громадян доби Перебудови, акцентують на особливостях вказаного періоду. Якщо говорити про праці, в яких описується повсякденність Перебудови, то перш за все слід згадати творчий доробок дослідниці Ю. Бардашевської, праці В. Головка, Ю. Каганова, Ю. Латиша, О. Радченка, О. Ямбурко.

Ю. Бардашевська стверджує, що Перебудову спричинила системна криза, яка сформувалась в економіці Радянського Союзу. В економіці панувала стагнація. Антиалкогольна кампанія М. Горбачова, з одного боку, призвела до зменшення кількості злочинів на ґрунті пияцтва, скоротила прогули робітників, водночас завдала потужного удару по бюджету, який недотримував величезні кошти через те, що люди стали менше купувати алкогольні напої. Однак алкоголізм не зник, а «перейшов у підпілля» (виробництво контрафактних спиртних напоїв, самогоніваріння). В країні виник дефіцит цукру, зросла наркоманія. Ю. Бардашевська стверджує, що розвиток кооперативів не вирішив питання насичення ринку споживчими товарами та платними послугами [5]. Діяльність більшості кооперативів була орієнтована не на випуск товарів, а на виконання робіт та здійснення послуг. Кооперативи часто скуповували вже готові вироби та перепродували їх населенню за завищеними цінами (особливо чітко це явище поширилось в громадському харчуванні). Ціни на товари зростали значно швидше ніж доходи громадян СРСР. Ю. Бардашевська зазначає, що в країні гостро стояло питання щодо постачання населення молочною та м'ясною продукцією. Згідно поглядів дослідниці, соціально-економічні реформи Перебудови зазнали краху через те, що радянська планова економіка не була готовою до введення ринкових відносин, рівень життя громадян СРСР не покращився, а навпаки – пішов на спад. Розглядаючи житлове питання у містах України, дослідниця приходить до висновку, що в окремих регіонах (Одеська область, Крим) дуже повільно проходила ліквідація комунального майна, а програма «Житло 2000» так і не була виконана, через брак фінансових та матеріально-технічних ресурсів.

Ю. Бардашевська зосереджує свою увагу, головним чином, на повсякденність мешканців Криму в роки Перебудови. Вона наводить цікаву статистику, згідно якої в УРСР можна було спостерігати паралельні процеси – з одного боку зростала кількість іноземних товарів, розвивалось будівництво житла, поволі зростала чисельність авто. А з іншого – зростав алкоголізм та наркозалежність, виникла організована злочинність, дефіцит товарів. В. Головко, розглядаючи рибний та м'ясний раціон українців в роки Перебудови, приходять до висновку, що товарів було мало, якість їх (у більшості випадків) була незадовільною [11].

Ю. Латиш написав об'ємну статтю про антиалкогольну кампанію М. Горбачова. На думку дослідника, алкоголізм призводив до зниження трудової діяльності населення, зростання рівня смертності, до деградації суспільства. Головна небезпека алкоголізму для радянських громадян, на думку Ю. Латиша, полягала у тому, що населення споживало спиртні напої часто та у великій кількості [38]. Дослідник наводить механізми впровадження антиалкогольної кампанії (закриття магазинів із продажу спиртного, діяльність різноманітних парторганізацій, примусове лікування алкозалежних). Така політика радянської влади, з одного боку, призвела до зменшення смертності, травматизму серед населення, зросла середня тривалість життя громадян. Однак кампанія мала й зворотній результат – бюджет (за різними підрахунками), втратив до 200 млрд. крб., населення почало вживати неякісні спиртні напої. Методи антиалкогольної кампанії були авторитарними, примусовими, без будь-якої альтернативи для населення. Ю. Каганов, розглядаючи свята СРСР в ідеологічному контексті, приходять до висновків, що в роки Перебудови продовжувались традиції 1920-1930-х рр., які мали на меті сформувати радянського громадянина з атеїстичним світоглядом [25]. Радянські свята мали на меті вилучити із свідомості населення УРСР національно-державницькі елементи, покінчити з релігійністю.

О. Радченко розглядає повсякденне життя радянських людей очима іноземних туристів. На його думку, для туристів було дивним, коли громадяни Союзу поклонялись ідолам (В. Ленін та інші вожді партії). Натомість туристи

відзначали, що жителі СРСР шанували своїх предків, зокрема тих, хто загинув у Великій Вітчизняній війні (Другій світовій) [60]. О. Ямборко робить акцент на ролі килимів в інтер'єрі радянських осель. На думку дослідниці, килими не лише слугували символами достатку, а й виконували роль декору – закривали на стінах плями, тріщини, створювали звукоізоляцію [94].

Таким чином, праці присвячені повсякденності УРСР доби Перебудови можна розділи за хронологією у дві групи – роботи, написані до 1991 р. та праці створені в роки незалежності. З першої групи праць можна використовувати лише статистичні дані, натомість з другої групи – спогади очевидців, опис подій та явищ.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Зважаючи на те, що досліджувана тема не знайшла належного висвітлення у працях істориків, можна виділити три групи джерел: 1) матеріали архівів України, 2) опубліковані матеріали (статистичні та довідкові матеріали, законодавчі акти), 3) періодичні видання. Архівні матеріали дають найбільш повну інформацію стосовно повсякденного життя жителів міст. Це матеріали Центрального державного архіву вищих органів (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО). Документи загальнореспубліканського значення дозволяють здійснити аналіз основних змін у повсякденному житті населення УРСР в період 1985-1991 рр. Наприклад у Ф-2 (опис 15) ЦДАВО можна знайти матеріали листування, Ради Міністрів УРСР з союзними, республіканськими та обласними організаціями щодо будівництва та ремонту житлового фонду УРСР, щодо організації громадського харчування[82]. У Фонді 1 ЦДАГОУ ф.1. (опис 32) можна знайти інформаційні матеріали соціально-економічного відділу ЦК КПУ [87]. Хоча слід пам'ятати, що в архівних документах доби СРСР простежувалась лінія комуністичної партії, була притаманна деяка прихованість реального становища в окремих сферах повсякденного життя. Практично відсутня критика радянської влади. Проблеми у тій чи іншій сфері, трактуються як бездарна політика влади на місцях, ніж

прорахунки центрального апарату. Архівні матеріали містять величезний обсяг інформації щодо розвитку громадського транспорту у містах УРСР, щодо організації медичного обслуговування, дозвілля мешканців Союзу. Аналізуючи архівні матеріали, можна отримати інформацію щодо будівництва житла, скорочення збройних сил, ліквідації аварії на ЧАЕС. Архівні матеріали також проливають світло на діяльність кооперативів, на функціонування культурної сфери.

Важливе місце в дослідженні займають опубліковані матеріали. Це і матеріали XXVII-го з'їзду КПРС, що проходив у 1986 р., на якому були прийняті рішення, щодо Перебудови, запровадження нових механізмів у соціально-економічній сфері, плюралізм та багато іншого [39]. У роботі використано також статистичні щорічники УРСР за 1990 та 1991 рр., у яких подана інформація щодо виробництва окремих видів товарів, рівень зарплат, динаміка промислового виробництва, показники аграрного сектору [43]. У грудні 1988 р. була прийнята Постанова Ради Міністрів СРСР, щодо продажу у приватну власність громадянам СРСР державного та суспільного житлового фонду [48]. Опубліковані законодавчі акти дають змогу проаналізувати вплив здійснених перетворень на різні сфери повсякденного життя.

Нарешті третю групу джерел становлять періодичні видання. Це й «Ізвестія ЦК КПСС» [21] 1989-1990 рр., «Червоний прапор» [34], «Шлях Ілліча» [59], «Слава Севастополя» [66]. У зв'язку з Перебудовою відбулась трансформація багатьох редакцій періодичних видань. Хоча преса продовжувала залишатись рупором радянської пропаганди. Редакції виділяли майже половину газетної площі під публікацію на партійні та економічні теми. Якщо влада й критикувалася, то лише на місцях, про повсякденність майже не згадувалось. Варто зазначити, що у виданнях після 1988 р. можна побачити інформацію, щодо організованої злочинності, матеріали по війні у Афганістані. Створювались рубрики, у яких міг висловити власні думки кожен читач газети. Газети дозволяють поглянути на різні сфери повсякденності, на проведення дозвілля.

При написанні дослідження були також використано спогади жителів УРСР, які були свідками багатьох подій [65].

Якщо говорити про методологічну основу дослідження, то слід згадати про принцип об'єктивності, історизму, системності. Принцип історизму розглядає всі історичні факти, події та явища відповідно до конкретно-історичного середовища, в динаміці їх розвитку. Аналізуючи повсякденне життя мешканців УРСР, автор ставив за мету висвітлити процес еволюції матеріально-побутового та соціокультурного забезпечення містян, вплив релігійних відносин на радянські традиції та свята. Принцип об'єктивності передбачає критичне ставлення до уставлених заздалегідь традицій, концепцій, ідей, теорій. Застосування даного методу допомогло врахувати основні чинники, що вплинули на життя мешканців УРСР. Важливе місце відводиться принципу міждисциплінарності, який залучає здобутки та досягнення інших наук. При написанні дослідження використано матеріали статистичних досліджень, дані економіки, соціології. Дані економіки – показники промислового виробництва, динаміка розвитку аграрного сектору. Дані соціології – результати опитування громадян СРСР, щодо якості побутових послуг. Принцип системності дозволяє послідовно включити результати окремих складових в єдину картину. Порівняльно-історичний метод дозволяє простежити зміни у житті сільського та міського населення у період Перебудови та роки, що передували цьому періоду. Статистичний метод дозволяє прослідкувати динаміку змін у кількісних показниках в забезпеченні побутових та культурних потреб населення. Повсякденність (житло, інтер'єр, меблі, свята) неможливо відобразити без опису, зупиняючись на окремих деталях та специфіці.

Аналітичний метод дозволяє з'ясувати ключові причини та наслідки соціально-економічних перетворень, обґрунтувати їх вплив на всі сфери повсякденного життя. Він дозволяє встановити ступінь об'єктивності історичних джерел. Індуктивний та дедуктивний метод дозволили спів ставити суспільне та особистісне в повсякденному житті мешканців УРСР.

Таким чином, підводячи підсумок аналізу історіографії, слід відзначити, що попри увагу науковців до повсякденного життя жителів СРСР в роки Перебудови, останнє не стало предметом спеціальних історичних студій. Історіографію можна поділити на два етапи –1985-1991 рр. та 1991 – сьогодні. Джерельну базу можна розділити на чотири тематичні блоки – архівні матеріали, опубліковані документи, спогади, періодичні видання.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УРСР

2.1 Житлово-побутові умови міського населення УРСР.

У 1980-х рр. у СРСР можна було спостерігати постійну зміну керівництва держави, партійних лідерів – спочатку це був Ю. Андропов, потім К. Черненко, а далі, Микита Горбачов. Перебудова означала ліберальні реформи в усіх сферах життя, плюралізм, дозвіл на те, що раніше було під заборонаю. Справжня революція відбулась у галузі культури, особливо кіноіндустрії (демонстрація кінострічки «Інтердівчинка» про життя повії), на телебаченні. Люди стали дуже активно читати. Знову піднявся рейтинг «товстих» журналів: «Нового світу», «Москви», «Зірки» і ін. Величезною популярністю став користуватися раніше офіційний журнал «Огонек», який очолив письменник Віталій Коротич [79; с.172]. Різко зріс тираж тижневика «Аргументи і факти», де друкувалися огляди політичних подій і раніше закриті відомості про події та діячів радянської історії. В літературі також почався процес повернення навмисно забутих імен і раніше не публікувалися з ідеологічних причин творів. Величезними тиражами стали друкувати поетів і письменників «срібного століття»: Н. Гумільова, В. Ходасевича та ін. Були опубліковані романи А. Платонова «Котлован» і «Чевенгур». Російський читач отримав, нарешті, можливість познайомитися з творами А. Солженіцина – «Архіпелаг ГУЛАГ», «Раковий корпус» і ін.

За виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення СРСР займав у 1985 р. 68 місце у світі. У травні 1988 р. був прийнятий Закон «Про кооперацію», яким урівнювалися в правах державний і кооперативний сектори економіки. На початку 1991 р. в УРСР функціонувало майже 35 тис. кооперативів, у яких працювало 876 тис. осіб [79; с.148]. Найбільшого поширення кооперативний рух набрав у Харківській, Львівській, Одеській, Кримській та Донецькій областях. Радянська економіка розвивалась екстенсивним шляхом, а країна посідала 77-е місце у світі за рівнем життя,

станом на 1988 р. Якщо у ФРН година праці високооплачуваного робітника становила 28 доларів, то у СРСР – лише 0,59 дол. За підрахунками британського вченого Пітера Вайзла, Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала. Інший американський економіст, Холланд Хантер наголошував на тому, що українську «частку» влада СРСР перерозподіляла по інших регіонах [15;с.180]. Економіка СРСР розвивалась диспропорційну – на групу «А» (важка промисловість, ВПК) припадало 90%, на «В» – лише 10%. Економіка не орієнтувалась на потреби людей. Велика частка економіки СРСР знаходилась у тіні – індивідуальна трудова діяльність (кустарне виробництво, медичні послуги, побутове обслуговування населення), яка суворо заборонялась або обмежувалася, так і суто кримінальна за радянськими законами діяльність, пов'язана з великими крадіжками товарів і сировини, махінаціями зі звітністю, виготовленням на державних підприємствах неврахованої продукції та її подальший продаж через державну торгову мережу, спекуляція, валютні операції й т. ін. Якщо на Заході «в затінку» перебували проституція, наркоторгівля, азартні ігри, то в СРСР – спекуляція дефіцитними товарами. Капітали тіньового сектору складали понад 80 млрд. карбованців (20% національного прибутку).

Тепер варто перейти до питань пов'язаних із будівництвом та ремонтом житла. Право громадян на житло було гарантоване 44-ю статтею Конституції СРСР 1977 р. У документі зазначалось, що кожен громадянин країни повинен забезпечуватись безкоштовним житлом, що вважалось великим соціальним благом [13;с.154]. У 1986 р. на XXVII-му з'їзді КПРС була прийнята програма «Житло-2000», в якій йшлося про те, що до 2000 р. кожна радянська родина повинна була отримати окрему квартиру чи індивідуальний будинок [39;с.153]. В рамках цієї програми, повинні були будувати житло державним коштом, коштами підприємств та організацій, господарським способом, індивідуальним та кооперативним методами, будувалися також молодіжні житлові комплекси [29;с.90]. Передбачалось будівництво не лише нових осель, а й ремонт старих. В рамках програми планували звести в 1986 – 1990 рр. будинки загальною площею

565 – 570 млн. квадратних метрів. Крім того, в 1991-1995 рр. за розрахунками Держплану СРСР треба було ввести в експлуатацію ще 900 млн., а в 1996 - 2000 рр. – більше 1 млрд. квадратних метрів житла [39;с.94]. Протягом двох років впровадження цієї програми в містах УРСР приріст побудованих квартир становив 16,9 тис., в той час як на чергу стали понад 163 тис. осіб [70].

У 1986-1990 рр. плани по будівництву житла в основному виконувалися. Побудовані житлові будинки загальною площею 630,4 млн. квадратних метрів, що було більше на 78,2 млн. квадратних метрів, введених в експлуатацію в попередньому п'ятилітті, і на 60-65 млн. квадратних метрів більше, ніж планувалося побудувати в другій половині 1980-х років. До початку 1986 р. в середньому на одного міського жителя країни припадало 14,3 квадратних метра загальної житлової площі, а до початку 1991 – 15,5 квадратних метра [45]. В 1985 р. було введено в дію 113 млн. квадратних метрів житлової площі, в 1986 р. – 119,8 млн., в 1987 р. – 131,4 млн., 1988 р. – 132,3 млн., 1989 р. – 128,9 млн., в 1990 р. – 118 млн. Зростала чисельність збудованих квартир – у 1986 р. – 361 тис., у 1987 р. – 371 тис., у 1988 р. – 361 тис. З 1989 року темпи житлового будівництва в СРСР сповільнилися. Основна причина уповільнення житлового будівництва в 1989-1990 рр. – гострий брак будівельних матеріалів і нестача кредитних ресурсів, особливо державних [45].

Варто зупинитись на типах будинків, які споруджували у 1980-ті рр. Це і Брежнєвські серії, які почали зводити ще з 1965 р. (цегляні, панельні, блокові). У таких будинках поступово збільшувалась кількість поверхів – з 9 до 17. Пізні проекти відрізнялися великою різноманітністю конструкцій та вдалими типовими плануваннями.

Брежнєвські серії - типові серії будинків, проектувати в СРСР з 1965 до кінця 1980-х років. Присутні як цегляні, так і панельні і блокові проекти. Кількість поверхів поступово збільшувалася спочатку до 9, а потім до 17 поверхів. Пізні проекти відрізняються великою різноманітністю конструкцій і вдалими типовими плануваннями. Кімнати ізольовані, в 3-х кімнатній квартирі одна кімната може бути прохідною. Кухня 7-7,2 м². Санвузол роздільний.

Наявність лоджії. У 1980-ті рр. споруджували «свічки» – цегляні будинки, висотою 14-16 поверхів, з двома ліфтами (пасажирський вантажний). Характерною рисою 1980-х рр. стали малосімейки – багатоквартирні будинки, де усі квартири були виключно однокімнатними (житлова площа 12 та 18 м), різнилися між собою лише висотою поверхів (5,9 та 16) [73;с.138] (див. додаток А). Починаючи з 1960-х рр. зводили й панельні будинки серії «1-ЛГ- 606», де була покращена звукоізоляція, паркет, широкі підвіконня, розширені сходові майданчики [54]. Будівельні конструкції: пустотні перекриття і настили, що забезпечують пристойну звукоізоляцію, товсті зовнішні стіни. Все міжквартирні стіни є несучими. Площа таких квартир складала: однокімнатної квартири – 36 м², двокімнатної квартири 51-52 м², трикімнатної квартири 70-72 м², кухні 8,5 м². Перевагами таких будинків були: якісні паркетні підлоги; хороша гідроізоляція в санвузлах; можливість перепланування.

Якщо брати до уваги статистику будівництва житла по Україні, то у 1989 р. середня забезпеченість житлом найвищою була у Луганській (18,2%), Донецькій (17,8%) , а найнижчою – у Волинській (14,6%) та Львівській (14,8%) областях [43;с.171]. Це можна пояснити тим, що Донбас був самим урбанізованим регіоном України. Показники забезпечення житлом в УСРСР поступались Прибалтиці та Білорусії. УРСР поступалась за цими показниками й європейським країнам – Іспанії (24 м²), Німеччині (32 м²) та США (45 м²) [28;с.70].

Хоча керівництво СРСР дало обіцянку, що до 2000 р. забезпечить кожному родину приватним будинком чи квартирою. Згодом керівництво держави стверджувало, що будуватиме безкоштовні квартири тільки для забезпечення житлом сімей, які проживають на житловій площі менше 9 кв.м. на одну людину, в комунальних квартирах, старих будинках без необхідного рівня інженерного обладнання. Ось як описує своє життя у комунальній квартирі, мешканка Одеси, Юрченко Інеса, 1952 р.н.: «Двадцять років ми мешкали в одній кімнаті площею приблизно 20 квадратів. Добре що з сусідами повезло. Згодом чоловікові з заводу дали двокімнатну квартиру» [65]. Все інше житло повинно було будуватися за

рахунок громадян без всяких обмежень. Норма в 9 кв.м. житлоплощі на людину була встановлена в 1981 р. рішенням Верховної Ради СРСР і визначалася Основами житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік. Фахівці вважали, що норми отримання житла в СРСР були вкрай низькими. Мінімальною нормою вони називали забезпеченість в 12 - 13 м² житлової площі на людину або 20 - 21 м² загальної площі. Достатньою вважали норму у 28 м². Станом на 1989 р. дві третини міських сімей СРСР проживали в окремих квартирах. У дуже поганих житлових умовах перебувало понад 10% відсотків городян країни. Індивідуальні будинки, в яких проживало 16,7% міських і 68,3% сільських сімей, були дуже різними за розмірами, ступенем зносу та благоустрою. У 1989 р. сім'ї, які проживали в приміщеннях, обладнаних центральним опаленням, в міських поселеннях становили 77, а в сільській місцевості – 19% , водопроводом – 82 і 22, каналізацією – 75 і 14, гарячим водопостачанням – 63 і 7, ванною або душем – 70 і 12% відповідно [1;с.54]. Правда, у багатьох селян були власні лазні, невраховані державною статистикою. По устаткуванню газом (включаючи балонний) або електричною плитою житло міських і сільських сімей мало близьку подібність: в таких приміщеннях в містах проживало 90% сімей, а на селі – 81% [45].

Житлова проблема як і раніше залишалася гострою, так як кількість створених сімей зростала в багатьох регіонах країни швидше ніж будівництво житла. Йшов процес прискореного старіння житлового фонду. З 650 тис. м² комунальних мереж, які обслуговують житло РРФСР, 300 тис. знаходилися в поганому стані, а 50 тис. – в аварійному [20]. На початок 1989 р. в СРСР в квартирних чергах значилося близько 14 млн. міських сімей (див. додаток Б). Це означало, що ці сім'ї проживали в житлових умовах, які не відповідали мінімальної санітарній нормі в 9 м² житлової площі на одну людину. Причому кожна шоста з цих сімей стояла у квартирній черзі понад 10 років. Понад 6 млн. сімей проживали в комунальних квартирах, гуртожитках або орендували приміщення у приватних осіб (див. Додаток В). Водночас 14 млн. сімей мали зайві розміри житлової площі. В окремих трикімнатних квартирах проживало 1,5

млн. однаків або сімей з двох людей, тоді як понад 1 млн. сімей, що складаються з чотирьох і більше осіб, мали однокімнатні квартири [20]. У 1991 р. на квартирних чергах перебувало понад 2,5 млн. сімей [1;с.44]. Окрему квартиру родина могла очікувати від 10 до 20 років. Чиновники, директори підприємств та керівництво партії часто зловживало у квартирному питанні. На сторінках журналу «Перець» за січень 1987 р. містився відкритий лист прокурору Вінницької області І. Тимченку, у якому зазначалось, що директор Глухівського заводу залізобетонних виробів В. Жорняк записав на матір квартиру площею понад 160 м²[9].

Окрім будівництва нового житла, програма «Житло-2000» передбачала ряд заходів з покращення житлових умов населення (ремонтні роботи, реконструкція та модернізація). Капітальний ремонт полягав в заміні окремих конструкцій, конструктивних елементів будинків, ремонті дахів, побілці та фарбуванні [5;с.57]. Згідно зазначеної програми мали ліквідувати понад 4,6 млн. м² аварійного житла. Водночас у 1991 р., коли СРСР розпався, саме така площа аварійного житла залишалась на території УРСР [42;с.152]. Держава прагнула ліквідувати й комунальні квартири. Хоча у 3-му кварталі 1988 р. з 2710 обстежених будинків (відремонтованих протягом 1987-88 рр.), було ліквідовано 240 комунальних квартир, а ще 3000 лишались комунальними [28;с.140]. Протягом 1986-88 рр. в УРСР було ліквідовано 1632 комунальні квартири (з понад 5100) [50;с.12]. Найбільше комунальних квартир було в Одеській області – понад 6%.

В СРСР вагоме місце посідала програма будівництва індивідуального житла [28;с.65]. Держава виділяла будівельні матеріали та ділянки для будівництва. Надавався кредит у розмірі 20 тис. крб. терміном на 25 років. Міщани сплачували за кредит 3% річних. Якщо людина пропрацювала понад 15 років, підприємство, на якому вона працювала, сплачувало до 50% суми кредиту [47]. Кредити надавались також на реконструкцію чи капітальний ремонт (3000 крб. на 10 років). Незважаючи на це, протягом 1986-1990 рр. будівництво індивідуального житла у Волинській, Дніпропетровській, Сумській, Харківській та інших

областях зменшилось від 1,4 до 34% (у порівнянні з 1985 р.). Натомість у Криму будівництво індивідуального житла зросло на 21,5% [42;с.133]. Будівництво індивідуальних будинків у Криму можна пояснити туристичною привабливістю регіону (дачі, будинки відпочинку), характером рельєфу (мало територій для будівництва багатоквартирних будинків) [1;с.61]. У першому півріччі 1989 р. на будівництво індивідуального житла держава виділила лише 26 млн. крб. [81;с.160]. Держава будувала також Молодіжні житлові комплекси (МЖК) та молодіжні житлово-будівельні кооперативи (МЖБК). Перші включали в себе не лише житлові будинки, а й будівлі соціальної сфери – підприємства торгівлі та побутового обслуговування, лікарні, школи, клуби, спортивні майданчики [83;с.94]. У 1991 р. програма МЖК була згорнута.

Програму житлового будівництва загострювало кілька проблем. Перша з них – це вивід радянських військ з країн Східної Європи (житла потребували понад 5,6 тис. військовослужбовців). Влада не розробила окремих програм для будівництва житла для військових, тому таке житло виділялось за рахунок ущемлення інших соціальних верств. Військовослужбовці та їх родини мали переваги в отриманні житла, у порівнянні з іншими верствами населення. Наприклад на 100 родин військовослужбовців чи ветеранів припадало 47-49 квартир, тоді як на 100 родин пільговиків цей показник становив 16 квартир, а на 100 звичайних родин – лише 11 квартир [73;с.142]. Іншою проблемою для будівництва житла була аварія на ЧАЕС, внаслідок чого без квартир залишилось понад 35 тис. родин. У Криму була своя проблема – повернення населення, депортованого у травні 1944 р., поштовхом до чого стала «Декларація про визнання незаконними і злочинними репресивні акти проти народів, що були піддані насильницькому переселенню та забезпечення їх прав» прийнята 14 листопада 1989 р. Станом на 1 квітня 1991 р. до Криму повернулось понад 125 тис. татар, які селилися переважно у селах. Найбільше татар проживало у Сімферополі – 2182 осіб [14;с.17]. Татари вимушені були купувати навіть напівзруйновані будинки.

2 грудня 1988 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою «Про продаж громадянам в приватну власність квартир в будинках державного і суспільного фонду» переклала увесь тягар будівництва житла саме на населення країни [48]. Громадянин міг отримати в розстрочку на 10 років квартиру, при умові, що внесе не менше 50% вартості житла. Малозабезпечені та багатодітні родини могли зробити перший внесок у 30% та здійснювати сплату протягом 15 років [48]. Так у 1989 р. в УРСР продали 8295 квартир та будинків (34048,8 тис. крб.). Указ Президента СРСР від 19 травня 1990 р. «Про нові підходи у вирішенні житлової проблеми в країні і заходах по їх практичній реалізації» вказував на те, що житлова проблема мала вирішуватись виключно громадянами СРСР [13;с.157].

Багатоквартирні будинки були обладнані комунальними зручностями. Так, у 1988 р. усупільнений житловий фонд в містах УРСР на 93,8% був обладнаний водопроводом, на 92,2% – каналізацією, на 88,8% – центральним опаленням та на 86,9% газом. Однак лише 18% приватних будинків мали водопровід, 16,2% – каналізацією, 62,5% – газом [42;с.152].

Дефіцит житла був сприятливим ґрунтом для розвитку різноманітних зловживань з боку чиновників. Чиновники, за хабарі, виділяли житло поза чергою, надавали житло особам які не перебували в черзі, створювали резерви квартир. Так в УРСР станом на 1 січня 1987 р. нерозподіленими залишались 350 тис. м² житлової площі, понад 330 тис. м² – у новобудовах [27;с.67]. Багато новобудов мали дуже низьку якість. Так у 1989 р., при обстеженні 15 тис. квартир у 48 великих містах УРСР було виявлено, що у кожному третьому будинку протікали дахи, шви, така ж кількість будинків не мала додаткових приміщень. У двох з п'яти будинків було два та більше дефектів. Новоселам доводилось довго чекати заселення [74;с.62].

Якщо говорити про будівництво житла у містах, то варто згадати про комунальні вигоди. Так у 1988 р. усупільнений житловий фонд міст УРСР був обладнаний водопроводом на 93,8%, каналізацією – на понад 92%, центральним опаленням – на майже 89% та газом на 87%. Однак лише 18% приватних будинків мали водопровід та 92,2% – каналізацію [42;с.152]. Станом на 1990 р. з

1 крб. виділеного на житлове будівництво, лише 31,5 коп. припадала на комунальне будівництво, при потребі не менше 46 коп. Незадовільне фінансування гальмувало облаштування зручностями житлового фонду. У 1990 р. на заміну аварійних теплотрас держава виділила лише 5% від потреб (в аварійному стані знаходилась понад тисяча кілометрів тепломереж) [58;с.1]. На сторінках журналу «Перець» за листопад 1988 р. можна прочитати лист жителя м. Макіївки, Цимбалюка М., щодо незадовільного стану даху його помешкання. Мешканець стверджував, що його стеля спочатку протікала, а потім взагалі завалилась, ледве не убивши 5-річну дитину. На всі скарги до органів житлово-комунального господарства, чиновників рекомендували чоловікові «стати у чергу» [17]. Станом на 1991 р. у 231 міському населеному пункті УРСР якість питної води по окремим фізико-хімічним показникам, не відповідала держстандартам. В окремих регіонах був низький рівень газифікації квартир. Так у Криму у 1986 р. газифікували лише 393 квартири, при плані у 972. Усього, станом на липень 1988 р. в містах УРСР було газифіковано 3052,8 тис. квартир [30;с.136]. У 1989 р. республіка була забезпечена газовими колонками лише на 13% (9 тис. газових плит).

Варто зупинитись на інтер'єрі радянської квартири 1980-х рр. Серед меблів можна було побачити буфет чи стінку, столик, крісла (звичайні та м'які), диван, ліжко, дзеркало, стіл, тумбочку для телевізора. Існували меблеві стінки різного призначення (для вітальні, дитячої, кухні, коридору), комплекти м'яких меблів з дивану та двох крісел (часто розкладних), тахти. Так як більшість громадян купували меблі вкрай рідко, то у 1980-х рр. продовжував існувати так званий стиль 60-х рр. [26]. У кожній радянській квартирі був паркет ялинкою, шпалери ромбиком, чавунні батареї. В оселях партійних діячів, директорів підприємств та просто заможних громадян можна було побачити меблі іноземного виробництв. Головною відмінною рисою цього часу стало розмаїття підлогових покриттів: якщо раніше в квартирах в основному був паркет, застелений килимом по центру кімнати, то в 1980-ті радянські громадяни стали частіше звертати увагу на лінолеум та ковролін. У 1980-ті рр. можна було спостерігати високий попит на

килими. Хоча у кімнатах зменшувалась вільна площа стін за рахунок накопичення предметного наповнення, збільшення ширини/висоти меблевих стінок. Килими покращували звукоізоляцію та закривали різноманітні дефекти (тріщини, плями) [94;с.1153]. Крісла та дивани накривали капамі. Символом заможності був кришталь, який розміщували у сервантах. У сервантах, на видній частині, розміщували також книги. Стилiстичну доміант інтер'єру становили ворсові килими-паласи у вигляді рапортних або, здебільшого, плафонних композицій з арабесковими рисунками на східний манер (радянські та німецькі виробі). В УРСР популярністю користувались українські килими з Гуцульщини. Утвердилася практика розміщення ліжників на стінах, над диваном чи ліжком. Ось як описує інтер'єр своєї оселі мешканка Ізюма (Харківщина) Ірина Федотова: «Придбали три килими. Стінку. З побутової техніки був кольоровий телевізор та радіо» [64;с.17].

ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР 27 грудня 1985 р. прийняли постанову «Про комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986-2000 роки», згідно якої нарощувалось виробництво товарів народного вжитку (реконструкція старих підприємств та будівництво нових). За 1986-1990 рр. обсяг виробництва непродовольчих товарів народного споживання збільшився на 43,1%. Такі показники вдалось досягти за рахунок цін. Так у 1990 р. ціни на стільці, дивани-ліжка, крісла-ліжка, дерев'яні ліжка, буфети і серванти, столи та інші виробі зросли на 12-32%. Через перенесення термінів введення в експлуатацію взуттєвих фабрик, населення у 1990 р. недоотримало 10 млн. пар взуття [83;с.32]. Хоча протягом 1986-88 рр. в експлуатацію увели 14 об'єктів по виробництву товарів народного споживання [28;с.143]. У 1989 р. швейній промисловості УРСР не вистачало тканин для пошиття сорочок та верхнього одягу на суму 459 млн. крб., а для пошиття взуття – 21 млн. м² хромових шкіряних товарів [83;с.9]. 15 грудня 1990 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 1278 «Про державну програму конверсії оборонної промисловості і розвиток виробництва громадянської продукції в оборонному комплексі на період до 1995 року» згідно з якою, планувалось переорієнтувати на випуск

цивільної продукції значну кількість військових підприємств. Хоча для цього потрібно було залучити значні інвестиції, перекваліфікувати робітників.

У роки Перебудови можна було простежити цікаву тенденцію, коли ціни на одні види споживчих товарів зростали, а на інші – навпаки, знижувалися. З 15 серпня 1985 р. знижувалися ціни на виноградний та основні види плодово-ягідних соків в середньому на 23%. Відповідно до цього, літр яблучного соку склав 65 коп. (знизився на 25 коп.), літр сливового соку – 70 коп. (20 коп. знижки) [5;с.63]. Знижувались ціни на товари дитячого асортименту, спецодяг, сільськогосподарські машини та агрегати. Споживачі могли придбати товари на колгоспних ринках, хоча сильно переплачували за куплений товар. У 1985 р. 1 кг свіжої капусти коштував 82 коп. (у 5,9 разів перевищував вартість в державній роздрібній торгівлі), 1 кг. Свинини – 4 крб. 42 коп. (у 2,4 рази) [27;с.68].

Державні органи намагалися постійно регулювати споживчий ринок різноманітними законодавчими актами. Так, з 1 жовтня 1990 р. були збільшені закупівельні ціни на м'ясо та птицю [11;с.93]. Колгоспні ринки відреагували на таке рішення миттєвим підвищенням цін на м'ясо. З березня 1990 р. облвиконкоми отримували право самостійно встановлювати граничні договірні, закупівельні та оптові ціни на картоплю, столовий виноград, овочі, консерви. Це призвело до чергового стрибка цін. Так у м. Сімферополь ціна 1 кг картоплі зросла до 20-30 коп. за кілограм [5;с.65]. У 1988 р. державі не вдалось досягти обсягів виробництва товарів дешевого асортименту для дітей, молоді та осіб старшого віку по кожному п'ятому виробу. У 1988 р. СРСР було виготовлено недорогих товарів на суму менше 440 млн. крб., а по більш дорогим цінам – на більше ніж 1 млрд. [5;с.156].

У роки Перебудови, населення відносно достатньо було забезпеченим яйцями, рибою, рибопродуктами, цукром, картоплею та хлібними продуктами, а у 1990 р. до переліку додалась й молочна продукція. Хоча населення міст постійно скаржилось на незадовільне забезпечення м'ясом та м'ясопродуктами. Так м'ясо реалізували переважно в кінці робочого дня і його швидко

розкупували [73;с.189]. У Криму м'ясо у багатьох випадках реалізувалось взагалі лише по талонам. Лише мешканці Києва могли вільно купувати протягом дня яловичину, та в окремі години – свинину та птицю [83;с.73]. Починаючи з 1988 р. почав зростати дефіцит молочної продукції – з прилавків зник твердий сир, тваринне масло (вільно продавали лише у Києві). У багатьох випадках молоко розробляли водою. Незадовільним було забезпечення населення хлібом. Та й значна частина продукції була забракована держорганами. Це можна пояснити тим, що значна частина підприємств Мінхлібпродукту УРСР (понад 25%) знаходились у аварійних приміщеннях, які підлягали закриттю. На таких підприємствах понад 80% обладнання було застарілим, а 50% – фізично зношеним. На підприємствах не дотримались температурного режиму, інгредієнти добавляли «на око» [34]. У хлібобулочних виробках виявляли багато по сторонніх предметів.

Державні органи забраковували значну частку випущеної у республіці продукції. Так, у 1987 р. на брак було списано 16,7% швейних виробів, 12% верхнього трикотажу, 27% госптоварів, 15 % меблів. Зважаючи на брак та дефіцит товарів, держава пішла на жорсткі кроки регулювання – товари почали виділяти за нормами. Так у 1989 р. у Рівненській, Сумській, Харківській, Черкаській та інших областях були уведені талони на продаж молочної продукції, м'ясопродуктів, риби, консервів та інших товарів [13;с.167]. З 1 листопада 1990 р. товари почали реалізовувати за купонами, які мали номінал у 1,3,5,10,25 та 50 крб., які діяли протягом шести місяців з дня видачі. Купонами можна було розраховуватись у книжних магазинах, аптеках, у магазинах будматеріалів та інших установах. Меблі, мотоцикли, тренажери, килими та іншу продукцію можна було придбати по чекам Ощадбанку. Картки видавались споживачам один раз на місяць, при виплаті останніми грошових доходів у обсязі 70% після їх оподаткування та інших обов'язкових виплат [79;с.174]. Багатодітним родинам та самотнім матерям на кожну неповнолітню дитину видавали картки споживача купона на 50 крб. Картка споживача (70 руб.)

видавалась також студентам, учням ПТУ (сиротам або таким, які мешкали окремо від батьків).

Незадовільним був стан закладів громадського харчування, де випускали кондитерські та інші вироби із зниженим вмістом жиру, підвищеним рівнем вологи (незадовільний зовнішній вигляд, смак консистенція). Це пояснювалось незадовільним станом матеріально-технічної бази. Постановою ЦК КПУ від 23 вересня 1988 р. передбачалась ліквідацію Управління громадського харчування та створення виробничо-торгових об'єднань і підпорядкування їх Управлінню торгівлі. Це призвело до того, що нова структура отримала мало чисельний апарат [82;с.77]. При цьому, через відсутність одноразового посуду, у таких закладах погіршилась епідеміологічна ситуація (отруєння, кишкові інфекції). Влада вирішили піти на створення 1,2 тис. закладів громадського харчування швидкого обслуговування (гриль-бар», «гамбургер», «кафе кондитерська»). В СРСР створювались кооперативи громадського харчування. Станом на 1 липня 1988 р. на території УРСР діяло 625 кооперативів (87% створених за рахунок ліквідації кафе чи їдальнь).

Протягом 1985-89 рр. постійно збільшувалась кількість підприємств побутового обслуговування. Протягом одного 1989 р. у містах республіки кількість подібних підприємств зросла на 2889 одиниць [5;с.158]. Однак вже у наступному році кількість таких підприємств зменшилась на 1056 одиниць. Найпоширенішими видами побутових послуг були ремонт та індивідуальне пошиття одягу та взуття, пошив трикотажних виробів, ремонт меблів та багато іншого. У 1990 р. був створений Український державний союз об'єднань, підприємств і організацій побутового населення (Укрсоюзсервіс), а в областях – обласні союзи, об'єднання, асоціації. Хоча багато підприємств станом на 1991 р. були слабо забезпечені сировиною та відповідними матеріалами. На межі зупинки, через брак фанери та дощок, були підприємства з ремонту та виробництва меблів. Негативний відбиток на побутове обслуговування населення спричинило підвищення цін і тарифів на побутові послуги з 1 квітня 1991 р.

Якщо у 1985 р. на людину припадало 7,2 пар панчіх і шкарпеток, то у 1990 р. – 8,7 пар. Стосовно до вищих цін на імпортні товари нерідко затверджувалися роздрібні ціни на нові вироби вітчизняного виробництва з урахуванням не їх якості, а попиту населення. Підприємствам легкої промисловості були видані напружені завдання по прибутку і обсягу поставок в роздрібних цінах. Їм дозволили самим встановлювати роздрібні ціни з надбавками до 30% на нові вироби (з індексом «Н»), а також за погодженням з торгівлею – договірні ціни (без обмеження розмірів надбавок і обсягів випуску) на особливо модні товари [77;с.147]. Частка виробів з індексом «Н» і особливо модних товарів в загальному обсязі виробництва зростає з 26% в 1986 р. до 30% в 1987 р. і 38% в січні - червні 1988 р. [22]. Пенсіонери і працівники з низькими і середніми доходами розцінювали зростання цін як зниження життєвого рівня. А таких людей в СРСР налічувалося близько 60%.

Якщо в 1989 р. з 276 предметів культурно-побутового і господарського призначення 243 продавалися з перебоями або були відсутні в продажу, то до кінця 1990 р., вийшов дефіцит практично на всі товари народного споживання [71;с.5]. В умовах товарного дефіциту процес «вимивання» з асортименту у недорогих виробів набув масового характеру. Це особливо позначалося на асортименті товарів для дітей, молоді та осіб старшого віку. З 49 видів швейних, трикотажних виробів та взуття для дітей, молоді та осіб старшого віку по цінових групах в першому півріччі 1988 р. не було досягнуто намічених обсягів виробництва більш ніж по третині найменувань, а по половині таких товарів випуск навіть знизився в порівнянні з відповідним періодом 1987 р. Харківська хутряна фабрика реалізовувала дитячі шубки з овчини за договірною ціною 62 руб. замість чинної тоді роздрібною ціни 30 карбованців.

У містах курсував громадський транспорт – трамваї, тролейбуси, автобуси. Найпоширенішою проблемою громадського транспорту було те, що він курсував із порушенням розкладу руху. Так у 1989 р. не було виконано 2,3 млн. запланованих автобусних рейсів [87;с.85-86]. У місцях відправлення пасажирів

(автовокзали, вокзали) була низька якість обслуговування населення. У Києві та Харкові діяло метро.

Зміни охопили усі сфери життя. Продовжувала зростати заробітна плата робітників та службовців, оплата колгоспників. Так у 1985 р. робітник чи службовець отримував 190 руб., тоді як у 1990 р. – вже понад 274,6 руб. Зарплата робітника промисловості зросла з 208,5 руб. до 285,6 руб. [88;с.48] Доходи працівника мистецтва зросли з 145,3 руб. до 198,6 руб., а працівника науки – з 202,4 руб до 338. В умовах розпочатої економічної свободи багато керівників підприємств і установ, самі встановлювали для себе і свого найближчого оточення високу зарплату. Найнижчу зарплату в країні як і раніше отримували працівники охорони здоров'я, народної освіти, культури. Середньомісячна зарплата робітників і службовців підвищилася з 190,1 руб. в 1985 р. до 219,8 руб. в 1988 р. (в 1,15 рази). Приблизно половина населення країни мала набагато менші доходи. Тільки пенсіонерів налічувалося в СРСР близько 60 млн. чоловік (кожен п'ятий житель країни). Середній розмір пенсії становив 88,7 карбованця, причому приблизно кожен третій пенсіонер за віком отримував мінімальну пенсію в розмірі до 70 карбованців на місяць.

Гостру критику населення викликав високий рівень цін на товари і послуги кооперативів та осіб, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, які використовували при цьому відносно дешеві державні ресурси. Так, майки, футболки з різною символікою продавалися за ціною в п'ять - вісім разів вище державної. Кооперативні підприємства громадського харчування часто вже не доповнювали державні, вони утворювалися в двох випадках з трьох за рахунок ліквідації державних. При перевірках органами відомчого та громадського контролю розкривалися факти завищення затверджених цін і тарифів в кожному дев'ятому підприємстві роздрібної торгівлі, шостому підприємств і громадського харчування, п'ятому підприємстві побутового обслуговування і комунального господарства [77;с.150]. Масовими залишалися факти прямого обрахунку покупців, відпуску товарів неповними за вагою і мірою [21;с.63].

Громадяни постійно звертались до керівництва держави з листами, в яких критикували падіння рівня життя в СРСР.

У 1990 р. соціально-економічна ситуація в країні погіршилася. Кризові явища продовжували наростати, охоплюючи всі сфери економіки, особливо грошовий обіг. Зростання грошових доходів населення істотно перевищувало динаміку виробництва товарів і послуг. За один рік інфляція виросла на 19%. Грошові доходи населення збільшилися на 16,9% при планових розрахунках на рік 7,1% [73;с.210]. Населення вважало винуватцями кризи на споживчому ринку управлінців-бюрократів і кримінальні структури країни. Ціни на товари кооперативів і «індивідуалів» були в 1,7 – 2 рази вище державних. Ціни так званого чорного ринку перевищували ціни державної торгівлі на мотоцикли в 2,1, на телевізори – в 2,5, на швейні машини – в 2,8, на електропраски – в 5,6, на легкові автомобілі – в 3 - 5, на медикаменти – в 19 разів. Приріст товарообігу в державній торгівлі на 15,7 відсотка стався на одну третину за рахунок зростання цін [71;с.13]. Існував величезний розрив між різними верствами населення. «Бідні» становили 86,5% всіх сімей, «багаті» – лише 2,3% [28;с.147]. Подібний розрив дохідної грошової та майнової диференціації населення свідчив про високу частку нетрудових доходів і споживання. За офіційними даними, дохід на душу населення до 75 карбованців в місяць в 1988 р. мали 15,3% населення країни, дохід до 50 карбованців на місяць – 2,9%, а 8,8% населення СРСР «не дотягує» від зарплати до зарплати. У 24,2% осіб зарплати вистачало лише на найнеобхідніші витрати (інваліди, пенсіонери, самотні матері, студенти, певна частина низькооплачуваних груп). На початку 1991 р. в СРСР налічувалось майже 2 млн. безробітних. Реформи Перебудови призвели до того, що життя населення, на практиці, подорожчало приблизно у два – три рази. У 1988 р. молока і молочних продуктів в середньому по СРСР споживали 356 кг в рік на людину (в США – 260). У 1987 р. споживання в СРСР цукру склало 47,2 кг на рік на людину, що перевищувало оптимальну медичну норму на 7,2 кг. У США тоді припадало 28 кг цукру на людину. В реальності у СРСР панував «голод образів», коли пустими були прилавки і населення бачило їх заповненими лише у своїй

уяві [77;с.154]. Ось що можна знайти у колективному листі з Краматорська Донецької області: «Все менше і менше необхідних продуктів харчування з'являється на прилавках магазинів нашого міста. Останнім часом зникли з торгівлі м'ясо, риба, крупи, макаронні вироби. Про сири і цукерки вже не говоримо. Молоко і сметана бувають лише вранці. Коли повертаєшся з роботи, вільно можна купити тільки хліб, рибні консерви «Ставрида» і «Минтай» та зеленувато-рожевого кольору ковбасу» [21;с.77]. Мешканець Києва, В. Мамонтов писав наступне: «Чому жителі Москви, Ленінграда і ряду інших міст європейської частини країни повинні купувати продукти харчування за державною ціною, а ми в два - три рази вище державних?» [22].

В роки Перебудови зросла чисельність техніки серед населення. Якщо у 1965 р. лише 10% радянських родин мали холодильник, то у 1985 р. цей показник зріс до 83%. У 1965 р. на кожні 100 сімей припадало 19 телевізорів, в 1985 р. – 78, в 1990 р. – 86 [77;с.155]. За забезпеченості населення радіоприймачами в роки перебудови взагалі зростання не спостерігалось, а за кількістю швейних машин на 100 сімей відбулося навіть істотне зниження (з 79 до 74). Побутова техніка, придбана в 1960 - 1970-і роки, виходила з ладу, відбувалося її старіння. З'явилася техніка нового покоління - телевізори кольорового зображення, пральні машини з центрифугами для сушіння білизни, радіоприймальні пристрої на транзисторах замість електроламп і багато іншого. Попит на нову побутову техніку не задовольнявся, не дивлячись на те, що ціни на неї були високими і постійно продовжували рости. У 1985 р. середня ціна телевізора кольорового зображення становила 644 карбованця, а в 1990 – 790 карбованців, холодильника – 288 і 342, пральної машини – 94 і 101 карбованець відповідно [45]. За ужитими автомобілями, магнітофонами, взуттям, трикотажними виробами та іншими речами, українці їздили до Польщі, Югославії, Угорщини, Румунії та інших країн співдружності. До України приїздило багато поляків, які купували товари на ринках Тернополя, Чернівців, Одеси, Хмельницького. На українських ринках з'явилося багато китайських та в'єтнамських товарів [28;с.187].

Для кожного радянського громадянина було великою мрією мати власний автомобіль. Виробництво легкових автомобілів для населення в СРСР здійснювалось в обмеженій кількості. Власником авто можна було стати лише у трьох випадках – отримати через загальну чергу, купити за великі заслуги перед Батьківщиною або придбати на «чорному ринку».

Але реалізувати таку мрію міг не кожен. У Радянській державі виробництво легкових автомобілів для населення здійснювалося в обмеженій кількості, вони не продавалися відкрито в держторгівлі. Власником авто можна було стати у трьох випадках. У першому – купити авто можна було лише за великі заслуги перед Батьківщиною, у другому – через загальну чергу на підприємствах, у третьому – на так званому «чорному ринку». Міністерство торгівлі виділяло такі моделі автомобілів як «Запорожець», «Москвич», «Нива», «Волинь» [13;с.236]. Великою проблемою була наявність гаражів. У роки перебудови дещо збільшилася кількість транспортних засобів в розрахунку на 100 сімей СРСР. У 1990 р. приблизно кожна п'ята радянська сім'я мала легковий автомобіль [28;с.189]. Крім того, 20 відсотків сімей володіли мотоциклом або моторолером, а 59 з кожних 100 сімей – велосипедом або мопедом. У сільській місцевості відсоток забезпеченості населення особистим транспортом був вищим, особливо такими видами пересувних засобів, як мотоцикли, моторолери, велосипеди і мопеди. У 1990 р. середня ціна на мотоцикли та моторолери становила приблизно 1027 карбованців, а на велосипеди і мопеди – 91 карбованець. Середня ціна на легкові автомобілі була 8430 карбованців [45]. Але потреба населення в автомобілях не задовольнялося ні в місті, ні в сільській місцевості.

Таким чином, соціально-побутові умови жителів міста у 1985-1990 рр. з одного боку покращились (будівництво великої кількості квартир, збільшення автопарку). А з іншого погіршилися, через зношення та аварійність житлового фонду, згорання усіх соціальних програм.

2.2. Житлово-побутові умови сільського населення УРСР.

Суттєво відрізнялись житлово-побутові умови селян від жителів міста, зважаючи на те, що міщани користувались централізованим опаленням, газо- та водопостачанням, каналізація, жили у містах, де була робота, транспортне сполучення, зв'язок та багато іншого. На селі значно гірше було налагоджене побутове обслуговування. Величезні проблеми були в освіті (школи), системі охорони здоров'я (лікарні, медпункти). Розвиток сіл гальмувала слабка дорожньо-транспортна мережа (сполучення між населеними пунктами) [28;с.158]. Можна назвати низку сіл, де рівень життя наближався до норми (1/5 частина усіх сіл УРСР). Такими селами були Зоря (Рівненська область), Петрово (Закарпатська область), Войниха (Полтавська область), Білий камінь (Львівська область).

Програма Перебудови мала на меті відродження малих сіл, утвердження на селі фермерства, покращення добробуту селян. Займатися покращенням добробуту селян були покликані місцеві органи влади – Ради народних депутатів (станом на 1986 р. в УРСР налічувалось понад 9,5 тис. сільських і селищних рад). Однак сільські ради повністю залежали від колгоспів/радгоспів, не мали достатньої фінансової та матеріальної бази (багато голів сільрад не мали навіть відповідного приміщення). Слабким був контроль за прийняттям рішень – сільради проводили переважно канцелярську (паперову) роботу. Найбільш продуктивно сільські ради працювали у Дніпропетровській, Полтавській, Донецькій, Львівській, Харківській областях. Натомість погано працювали місцеві органи влади у Запорізькій, Вінницькій та Чернівецькій областях, де житло будувалось вкрай низькими темпами [19;с.425]. На республіканській науково-практичній конференції, що проходила у Дніпропетровську у 1985 р, доповідачі зазначали, що темпи будівництва житла у сільській місцевості значно нижчі, ніж у місті. Село зазнавало ударів внаслідок будівництва нових промислових підприємств в індустріальних центрах. Можна було простежити масову міграцію жителів сіл до міст. У період з 1981 – 1985 рр. чисельність сільського населення УРСР щороку скорочувалась на понад 280 тис. осіб. У

період з 1979 по 1987 рр. чисельність сільського населення СРСР скоротилась на 4%. У 1987 р. в республіці була затверджена нова Комплексна програма соціальної перебудови сіл на період до 2000 р. (відродження неперспективних сіл). Передбачалось розширення в сільській місцевості житлово-будівельної кооперації (ЖБК) [35;с.169]. Житло активно будували у Лохвицькому районі Полтавської та у Покровському районі Дніпропетровської областей. Протягом 1986-87 рр. на Полтавщині щороку на тисячу мешканців вводили 465 м² житла [5;с.149]. Більшість будинків споруджували господарським способом. З одного боку, господарське будівництво покращувало ситуацію з працевлаштуванням (велика кількість робочої сили), а з іншого – призводило до дефіциту будівельних товарів, високих цін на них. Часто селяни не бажали переселятись до багатоповерхових будинків. Головним підрядчиком на селі були організації й підприємства Укragробуду, однак в їх роботі були недоліки. Якість будівельних конструкцій була низькою, як і рівень механізації (роботи проводились переважно вручну). Молодь виїздила до міст, полишаючи рідні домівки. Такі кроки молоді можна було пояснити тим, що у багатьох селах не було роботи, поліклінік, шкіл та дитячих садочків. Великою помилкою влади був поділ сіл на «перспективні» та «неперспективні», оскільки така «реклама» змушувала мешканців неперспективних сіл покидати свої домівки та відлякувала потенційних мешканців. Хоча, наприклад у Путивльському районі, на Сумщині, кількість неперспективних сіл скоротилась до шести, станом на 1987 р. Хоча будівлі будували на державний кошт, низьким залишався рівень газифікації та теплопостачання, комунального благоустрою. Аби привернути увагу до малих та віддалених сіл, влада влаштовувала Дні села, коли до населених пунктів приїздили музиканти, партійці, влаштовувались масові заходи (виставки, концерти). Наприклад у Чернігівській області було 655 малих сіл (понад 43%). Натомість у Новобузькому районі Миколаївської області, внаслідок бездарної партійної політики, чисельність сільського населення стрімко скорочувалась [35;с.184]. Метод народної будови полягав у тому, що житло будували усі мешканці села, працюючи по 5 – 7 днів на рік. З 1986 р. почастишали випадки,

коли споруджували житло не лише мешканці окремих сіл, а цілих районів (наприклад Шевченківський район Харківської області). У с. Лукашівка (Чорнобаївський район, Черкащина), у 1987 р. новосілля відсвяткували 34 родини. Будинки присадибного типу (3,4 та 6 кімнат) були обладнані центральним опаленням, водопроводом, надвірними будівлями та присадибними ділянками. Селяни впродовж 10 років могли викупити повну вартість подвір'я (10-13 тис. карбованців) [63;с.170]. У 1988 р. Верховна Рада УРСР розглядала й питання, пов'язані з вирішенням продовольчої проблеми на селі. На думку депутатів, вирішити таку проблему можна було шляхом широкого застосування госпрозрахунку, кооперації, підряду, оренди, фермерства, поліпшення соціального розвитку села. Протягом 1986-88 рр. в УРСР щорічно на 100 тис. осіб зростала чисельність тих, хто ставав на квартирну чергу [19;с.435].

Величезною проблемою сіл була газифікація. На Черкащині, у 1987 р. природнім газом користувалось менше одного відсотка населення, а на Вінниччині було газифіковано 2500 будинків. На Тернопільщині газифікованими було лише 51 населений пункт із 970 [75;с.96]. У сільській місцевості України було газифіковано лише 5% будинків, хоча вся територія України була вкрита густою мережею магістральних газопроводів. Великою проблемою для газифікації був брак труб та слабкість матеріальної бази «Укргаз». Хоча наприклад у Дніпропетровській області в рамках газифікації була розроблена ціла програма, від обстеження об'єктів газопостачання, проектування, будівництва і до навчання населення правилам експлуатації газових приладів. Проекти готували місцеві інститути та конструкторські бюро. За цією програмою, у 1987 р. газ одержало кожне друге господарство. За соціологічними обстеженнями, у 1987 р. на приготування їжі у домашніх умовах сільська жінка витрачала 43% того часу, що витрачався на ведення домашнього господарства [69;с.96].

Гострими були проблеми із водопостачання – у 1988 р. із 18,2 млн. сільських жителів, централізованою системою водопостачання користувались 3,7 млн. осіб. Часто селяни використовували воду з відкритих водойм (вода

потребувала спеціальної обробки перед вживанням). У 1989 р. Верховна Рада розробила план, згідно якого за кошти населення мали збудувати 50 км газових труб [28;с.169]. На грудневій сесії ВР 1989 р., зазначалось, що третина сіл України не мали закладів охорони здоров'я, половина – шкіл й дошкільних закладів, 1/5 – магазинів промтоварів [16;с.393]. Якщо у 1950 р. у селах Хмельниччини налічувалось 32 дитсадки (700 дітей), то у 1989 р. їх чисельність зросла до 700 (майже 19 тис. дітей) [80;с.135]. Хоча кількість шкіл скоротилась – так у 1961 р. налічувалось 1904 такі школи, а у 1986 р. – лише 1024 [61;с.58]. Станом на 1990 р. із 1005 шкіл Хмельницької області, лише 522 мали кабінети біології та 581 – кабінети хімії. Станом на 1 січня 1988 р. у половині сіл Хмельниччини не було дошкільних закладів, у 40% – шкіл, у 61% – лазень [63;с.540]. У 1990 р. на Поділлі кількість померлих переважала чисельність народжених.

Депутати вирішили, що невідкладними завданнями були будівництво шкіл, лікарень, культурних, спортивних установ, а також підприємств торгівельного и побутового обслуговування. Закріпити потенціал кадрів на селі можна було не лише завдяки традиційного сільського господарства, а й підсобним промисловим цехам по переробці сільськогосподарської сировини (виробництво продуктів харчування), відкриття філіалів промислових підприємств. Вдосконалення потребувала система оплати праці, соціальне та пенсійне забезпечення колгоспників. Держава повинна була прийняти програму згідно якої стимулювався б переїзд працездатного населення до сільських регіонів. Розвиток сіл потребував величезних капіталовкладень та інвестицій. Протягом 1985 – 1988 рр. з сіл УРСР емігрувало понад 700 тис. мешканців [52;с.72].

Попри усі кроки влади, не вдалось зменшити кількість малих сіл. Навпаки, чисельність останніх постійно зростала. Станом на 1990 р. в Україні налічувалось 28600 населених пунктів, третину з яких становили малі села. Зростали заощадження селян. Якщо у 1980 р. на рахунках в ощадних касах селяни мали 34,3 млрд. крб., то у 1986 р. – понад 54, 4 млрд. крб. Ще у травні 1982 р., відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про заходи

по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення», в Україні була розроблена програма соціально-культурного розвитку сіл на період до 1990 р. На будівництво шкіл, клубів, обслуговування населення (медичне, торгівельне, побутове) було виділено 160 млрд. карбованців. Станом на 1980 р. заощадження громадян України на рахунках в ощадних касах становили 34,3 млрд. крб., тоді як у 1986 р. ця сума зросла до 54,4 млрд. крб. [13;с.237]. Важливу роль в оновленні сіл відігравали комунгоспи, які виконували нескладні роботи на замовлення населення – виготовляли огорожі, доставляли паливо та будівельні матеріали, забезпечували мешканців водою та газом. Такі організації могли ремонтувати будинки, зводити надвірні споруди, хоча їх можливості були обмежені, а запити населення постійно зростали. За перше півріччя 1986 р. райсількомунгоспи виконали робіт на суму понад 72,3 млн. карбованців.

Оскільки багато сіл були віддалені від міст, вагомою складовою дозвілля селян став перегляд кінострічок. Варто згадати, що у другій половині 1980-х рр. на екрани вийшла величезна кількість різноманітних кінострічок. Це і фільм з елементами критики сучасності «Обвинувачується весілля» (Костянтина Єршова та Олександра Ітигілова). В центрі сюжету – безглузда смерть молодика на весіллі від зловживання алкоголем. У 1987 р. на кіностудії Довженка з'являється аж 25 фільмів, хоча половина з них була відзнята у старих радянських традиціях. Юрій Ілієнко створює стрічку «Солом'яні дзвони», де головний герой в роки війни підтримував німців, а два його сини воювали по різні боки барикад – один служив у німців, а інший – в лавах Червоної Армії [91;с.88]. У 1988 р. на кіностудії Довженка зняли аж 28 фільмів.

Зростав обсяг побутових послуг на селі. Наприклад, станом на 1985 р., об'єм побутових послуг збільшився у більш ніж 7 разів у порівнянні з 1965 р. Кількість підприємств, ательє, майстерень становила 21,7 тис. одиниць. Існували як стаціонарні, так і пересувні форми обслуговування [13;с.237]. На селі розвивалась мережа ательє індивідуального пошиття одягу, яке мало задовольнити потреби великої кількості населення. Була сформована ціла

мережа пунктів прокату речей [31;с.7]. Однак такі види послуг, як ремонт телевізорів, годинників та іншої техніки обходились селянам у десятки разів більше, ніж жителям міст.

Слід зупинитись й на розвитку мережі шляхів, без яких не можливим був розвиток сіл. Позитивний досвід із розвитку шляхової мережі було налагоджено у Волноваському районі Донецької області, де усі промислові підприємства, колгоспи, радгоспи було закріплено за ділянками шляхів, що проходили через територію населених пунктів. Особи, які відповідали за реконструкцію шляхів, проходили спеціальні курси та семінари. Було організовано спеціальні «суботники» та «недільники», на які виходили працювати до 10 тис. осіб, залучаючи сотні одиниць техніки [51;с.86]. Подібне відбувалось й у Запорізькій області, де будівництво шляхів дозволило з'єднати 849 населених пунктів з районами та обласними центрами. У 1986 р. депутати облради Одеської області прийняли програму «Автодороги-90», яка передбачала розвиток шляхів сполучення, будівництво під'їздів до населених пунктів. Найгірший стан доріг був на Кіровоградщині, Чернігівщині, Сумщині та Луганщині. Для прикладу – поблизу с. Мирне Оріхівського району Запорізької області, робітники, під полотном майбутньої дороги просто засипали щебінь [28;с.173]. В УРСР практично кожен райцентр мав потужний автопарк, хоча склалась парадоксальна ситуація, коли існував автобусний зв'язок між районами, натомість не існувало зв'язку між районами.

У сільській місцевості розвивалась й сфера охорони здоров'я. Опорним пунктом охорони здоров'я була районна лікарня, сільська амбулаторія. Медичне обслуговування населення у сільській місцевості здійснювали фельдшерські пункти. Кваліфіковану медичну допомогу, допомогу вузькопрофільних медпрацівників селяни могли отримати лише у містах. Служба материнства і дитинства була забезпечена мережею спеціальних лікувально-профілактичних установ. У кожному районі працювали дитячі відділення, оснащені сучасним медичним устаткуванням і апаратурою. Хоча близько третини населених пунктів взагалі не мали закладів охорони здоров'я. Гострою була проблема виклику

швидкої допомоги (10 тис. викликів на рік для одної карети), враховуючи стан доріг та віддаленість населених пунктів, а також систему зв'язку. Станом на 1986 р. у селах працювало майже 19 тис. бібліотек (191,3 млн. книг та журналів), 21503 клуби, понад 22,3 тис. кіноустановок [35;с.178]. Серед ЗМІ, у сільській місцевості перше місце займала преса, друге – радіо, третє – телебачення. На Вінниччині, протягом 1960-1990 рр. чисельність сільських клубів та будинків культури зменшилася з 24,8 тис. до 21 тис. [55;с.185]. У вказаний період зменшилась чисельність й бібліотек – з 23,2 тис. до 18,6 тис. Попри це збільшився книжковий фонд – з 93,4 до 199 млн. примірників. Хоча існували й винятки, показові села, які забезпечувались усім відповідним та добре фінансувались. У Вінницькій області показовим стало село Шляхова, у Львівській – Узлове, у Миколаївській – Кам'янка.

Таким чином, упродовж 1985-1990 рр. можна було простежити позитивну та негативну динаміку розвитку сіл УРСР. Серед позитивних моментів можна відзначити будівництво шляхів, розвиток інфраструктури, газифікацію. Серед негативних - міграція населення до міст, зникнення малих сіл. Болючою проблемою села залишалась слабка інфраструктура, брак кваліфікованих кадрів, міграція населення до міст.

Соціально-побутові умови населення УРСР у 1985-1990 рр. характеризувались тим, що держава, в рамках Перебудови, дозволила діяльність кооперативів, населення змогло у більшій кількості купувати побутову техніку і предмети інтер'єру, водночас болючим явищем став дефіцит багатьох товарів, низька якість послуг. Перебудова ознаменувалась згортанням більшості соціальних програм радянського керівництва, зокрема програми доступного житла. З карти зникли сотні малих сіл. Економіка СРСР фактично розвалювалась. У 1990-ті перехід до нової, ринкової економіки, відчули усі колишні радянські республіки.

РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ В УРСР

3.1 Охорона здоров'я і фізична культура міського соціуму

Комуністична партія провадила політику здорового способу життя для усіх громадян СРСР, знаючи, що фундамент держави складають робітники та селяни, які багато працюють, а отже повинні бути працездатними, здоровими. У СРСР були прийняті програмні документи «Комплексна програма щодо посилення профілактики і зміцнення охорони здоров'я населення» та «Основні напрямки охорони здоров'я населення і перебудови охорони здоров'я СРСР в 12-й п'ятирічці та на період до 2000 р.». Ці програми передбачали посилення заходів профілактики, створення належних санітарно-гігієнічних умов на виробництві та в побуті, розвиток мережі закладів охорони здоров'я (лікарні, поліклініки, санаторії, профілакторії, туристичні бази та багато іншого). Держава проводила політику розвитку масового спорту, використовувала в охороні здоров'я найновіші досягнення науки та техніки. Якщо у 1987 р. в США на медицину тільки з федерального бюджету виділялось 500 млрд. дол., то для СРСР було виділено 187 млрд. карбованців [76; с.318].

Ефективність сфери охорони здоров'я в УРСР залежала від матеріально-технічної бази, рівня забезпечення кадрами, кваліфікації кадрів. У роки Перебудови в УРСР зросла чисельність лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, поліклінік, лікарень. Наприклад у Криму у вказаний період увели в дію лікарні на 600 ліжок (Євпаторія та Красноперекіпськ) [44; с.150]. В республіці упродовж 1986-1990 рр. збільшилась кількість лікарняних ліжок на 4,48% (понад 700 тис. ліжок), лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів – на 8,7% (895 тис. відвідувань за зміну). Протягом 1970–80-х рр. ХХ ст. в Україні функціонувало близько 10 тис. амбулаторно-профілактичних і стаціонарних лікувально-профілактичних медичних закладів (понад 610 тис. лікарняних ліжок) [13; с.175]. Попри багато прорахунків радянського керівництва, в роки Перебудови будували спеціальні лікарні швидкої допомоги у Києві, Донецьку,

Харкові, Запоріжжі, Миколаєві та інших містах. З 1985 по 1990 рр. чисельність лікарів збільшилася в СРСР з 1170 тис. до 1279 тис. осіб, кількість середнього медичного персоналу – з 3159 тис. до 3420 тис. чоловік, лікарняних ліжок – з 3608 тис. до 3832 тис. Якщо в 1981-1985 рр. в СРСР відкрилося нових лікарень на 318 тис. ліжок, то в 1986-1990 рр. – на 337 тис. У 1986-1990 рр. були побудовані поліклініки на 945 тис. відвідувань за зміну, тоді як в попередньому п'ятилітті – на 710 тис. [56; с.5]. 62% опитаних жителів оцінювали в кінці 1980-х рр. стан медичного обслуговування незадовільно. Серед працівників науки і вузів таких респондентів було 75%, серед працівників торгівлі – 80%, серед творчої інтелігенції – 90%. Існувала диференціація різних соціальних груп населення в доступі до безкоштовного якісного медичного обслуговування. Люди з більш високими доходами отримували, як правило, безкоштовне медичне обслуговування більш високої якості. Хоча на практиці, система охорони здоров'я була надто перевантажена. Наприклад, якщо лікарня могла прийняти 80 відвідувачів на день, то в реальності приймала понад 500 а то й більше, що створювало надзвичайно велике навантаження на працівників мед закладів. Внаслідок цього утворювались величезні черги, хворі невчасно проходили обстеження та не отримували належної медичної допомоги. Влада не виділяла достатньої кількості коштів для нормального функціонування сфери охорони здоров'я. Багато закладів охорони здоров'я розташовувались у приміщеннях, що не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. В УРСР 1/4 усіх лікарень та поліклінік знаходились у незадовільному стані [1; с.157]. Багато з них вимагали капітального ремонту, реконструкції, або взагалі підлягали знесенню. У жовтні 1988 р. держкомстат УРСР провів обстеження 25% лікарень та поліклінічних закладів республіки, в результаті чого було виявлено, що до 8% закладів знаходились в аварійному стані, понад 10% не мали каналізації, майже 25% – центрального водопостачання. У третини обстежених закладів не було душу та ванної [72; с.159]. У 2,5% обстежених закладах охорони здоров'я, в лікарняних палатах розміщували понад 16 хворих. Заклади охорони здоров'я були

недостатньо забезпечені меблями, устаткуванням, транспортними засобами, гострою була проблема забезпечення білизною.

У незадовільному становищі знаходилась швидка медична допомога, від діяльності якої наряду залежало життя багатьох людей. Матеріально-технічна база була зношена (особливо це стосувалось машин), не вистачало лікарських препаратів, апаратури (електрокардіографів, дефібриляторів, підсосів). Ще гіршим було становище у гірських районах, на Поліссі, де через складний рельєф (гори, ліси, болота), карета швидкої допомоги могла годинами добиратись до віддалених населених пунктів, або взагалі не прибути. Станом на 1987 р. лише 52,3% карет швидкої допомоги належним чином забезпечувались паливом. Станом на 1990 р. у республіці налічувалось 15,6 тис. лікарів та понад 33 тис. працівників середнього медичного персоналу [44; с.239]. Однак навіть така чисельність медперсоналу не задовольняла потреб республіки у кадрах. Так, станом на 1985 р. в УРСР налічувалось понад 42 тис. вакантних посад, у тому числі понад 886 лікарів. У м. Севастополь, одна з поліклінік була повністю незабезпечена медперсоналом. У закладах охорони здоров'я був гострий брак вузькопрофільних спеціалістів (стоматологи, невропатологи). Загалом по УРСР вимальовувалась страшна картина – від 66 до 81% пацієнтів отримували відмови у день звернення у таких лікарів як травматолог, гінеколог, онколог, а понад 40% – у хірурга, педіатра, невропатолога. Найчастіше лікарі мотивували своє рішення тим, що були відсутні місця у палатах [59; с.3]. Аби здати простий аналіз крові, люди змушені були простоювати годинами у довжелезних чергах. Витрати часу в чергах на прийом до лікаря склали в 1988 р. від 30 хвилин до однієї години в літній і до двох і більше годин в осінньо-зимовий період [22; с.36].

Після прийняття закону «Про кооперацію», в системі охорони здоров'я почали організовувати госпрозрахункові поліклініки, кабінети і відділення та медичні кооперативи. Станом на 1 квітня 1990 р. в республіці функціонувало 653 медичні кооперативи, 61 госпрозрахункова поліклініка. Вказані організації надавали переважно такі види послуг – гомеопатичні, косметологічні, наркологічні, гінекологічні, фізіотерапію, лікувальний масаж. У 1991 р. у Криму,

у порівнянні з 1985 р., платні послуги зросли у більш ніж 7 разів та становили понад 21 млн. карбованців [36; с.207]. Ціни на медичне обслуговування постійно зростали, зокрема й на зубне протезування, переривання вагітності, лікування алкоголізму та наркоманії. Ціни у кооперативах у 2-6 разів перевищували прайс державних медзакладів. У багатьох випадках медпрацівники державних медичних установ суміщали роботу як у державних закладах охорони здоров'я так і у кооперативних установах.

Поширення набула нетрадиційна медицина, коли пацієнтам пропонували проходити лікування без медикаментів, займаючись оздоровчою гімнастикою, приймати різноманітні трави та настоянки, дотримуватись дієт, займатись йогою. Великою популярністю користувались телевізійні курси гіпнозу, зокрема сеанси А. Кашпіровського. До редакції каналів, які демонстрували «цілителя» надходили сотні тисяч листів та телеграм. Імпортовані медикаменти склали понад 40% медпрепаратів державних закладів охорони здоров'я [27; с.67]. Станом на 1991 р. менше половини медзакладів були забезпечені медпрепаратами. За найбільш важливим групам препаратів для лікування серцево-судинних захворювань вітчизняна промисловість забезпечувала попит лише на 30%, онкологічних – на 43%, психоневрологічних – на 30%. Споживання лікарських засобів на душу населення в СРСР було в два - три рази нижчим рівня розвинених капіталістичних країн. У 1989 р. було обмежено чи припинили діяльність 14 виробничих потужностей по виготовленню ліків на суму понад 200 млн. карбованців. У важкому становищі перебували діти, пенсіонери та інваліди. Майже 200 тис. самотніх громадян похилого віку та непрацездатних громадян, які потребують різних видів соціальних послуг, їх не отримували [1; с.159]. Слабо розвивалася мережа спеціалізованих лікувально-профілактичних установ для людей похилого віку та інвалідів. Органами охорони здоров'я не було забезпечено проведення диспансеризації пенсіонерів. Важливим показником рівня життя населення, охорони здоров'я є середня тривалість життя людей. В СРСР в 1958-1959 рр. вона становила 69 років, в 1989 р – 69,5, в 1990 р - 69,3 р.

У 1990 р. промисловість УРСР випустила лише тисячу стерилізаторів, при потребі більш ніж 20 тис. на рік. Медичні установи відчували гострий брак господарського та туалетного мила, що створювало загрозу розповсюдження різноманітних інфекцій та вірусів. Витрати часу в чергах на прийом до лікаря склали в 1988 р. від 30 хвилин до однієї години в літній і до двох і більше годин в осінньо-зимовий період [22; с.36]. У 1986 - 1988 рр. середньорічні темпи приросту поставок лікарських засобів охорони здоров'я знизилися до 4,3% проти 5,7% у 1981-1985 рр. Потреби населення і медичних установ в ліках за рахунок вітчизняного виробництва задовольнялися лише наполовину, а з урахуванням імпорту – на три чверті [13; с.184].

В роки Перебудови справжнім лихом для радянського суспільства стала проблема алкоголізму. Ситуацію з алкоголем в СРСР після 1945 р. можна охарактеризувати наступними тенденціями: зростання споживання алкоголю та пов'язана з цим асоціальна поведінка, поширення пияцтва серед жінок (пияцтво стало масовим явищем), зростання захворювань на хронічний алкоголізм, зростання травматизму внаслідок вживання алкогольних напоїв. «П'яні посиденьки на кухні» компенсували замкненість суспільства. Громадяни за допомогою вживання алкоголю проводили у такий спосіб свій вільний час. Станом на 1986 р. алкоголь займав 25,6% обсягу продовольчих товарів, в час як на м'ясо припадало 16,4%, а на взуття – 4,7% . На придбання алкоголю, радянський громадянин витрачав до 20% своїх доходів. У 1983 р. на кожного громадянина СРСР припадало 4,1 л. міцних напоїв, у той час як у США 2,9 л, у Австрії – 1,6 л. [13; с.189]. Особливість радянської моделі споживання алкоголю крилася у менталітеті населення, у поєднанні споживання великих доз спиртного (Нордична культура пиття) з регулярністю вживання (Середземноморська вина культура). За підрахунками західних дослідників, алкоголем зловживало до 25% робочої сили. Регулярний споживач алкоголю через пияцтво втрачав 93 робочі дні на рік. Щорічно, через пияцтво, країна втрачала від 60 до 80 млрд. крб. Понад 30% смертей в СРСР була пов'язана із вживанням спиртних напоїв. Станом на 1986 р. у СРСР було зареєстровано понад 4 млн. алкоголіків (15 тис. осіб на 1

тис. осіб). У 1984 р. алкоголь вживали 55,3% учнів технікумів (хлопців) та понад 53,2% дівчат [78].

7 травня 1985 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму». В документі прописувався комплекс заборонних дій адміністративного порядку, спрямованих на утвердження здорового образу життя. Різко скорочувалось виробництво спиртного, регламентувались місця та час його продажу. Антиалкогольна кампанія призвела до того, що алкогольні напої почали продавати «з-під прилавка», за завищеними цінами, вирубувались виноградники, почалось масове виробництво неякісного алкоголю (сурогату). Комсомол агітував за безалкогольні масові заходи (зокрема весілля, дні народження). У рамках антиалкогольної кампанії, медпрацівники вагому увагу приділяли лекціям, семінарам, виступам на телебаченні, де читали лекції з профілактики пияцтва, показували наскільки може бути згубним вплив алкоголю на організм людини. В 14 областях України створили лікувальні заклади на понад 2050 місць, де надавали допомогу залежним від алкоголізму. Завдяки цьому, вдалось дещо знизити чисельність алкозалежних осіб у республіці. Протягом 1985-86 рр. чисельність таких осіб знизилась з 20,5 до 18,6 тис. осіб. У 1990 р. на 10 тис. населення припадало 1400 осіб хворих на алкоголізм [44; с.241]. Ще з 1972 р. на підприємствах, в колгоспах, радгоспах створювались комісії по боротьбі з пияцтвом. Станом на 1986 р. в республіці діяло майже 40 тис. подібних комісій (понад 280 тис. членів) [27; с.66]. Члени комісій мали право штрафувати порушників на суму до 50 крб., вносили пропозиції щодо позбавлення премій, «тринадцятої зарплати», путівок, переносили черги на отримання житла. У вересні 1985 р. було створене Всесоюзне добровільне товариство по боротьбі за тверезість (ВДТБТ), яке згодом об'єднало понад 13 млн. осіб. Функціонували Ради профілактики пияцтва та порушень дисципліни (наркологічні кабінети, заводські комісії по боротьбі з пияцтвом, первинні ланки ВДТБТ). Долучались профспілки, комсомол, громадські організації, вся система освіти та охорони здоров'я. Влада влаштовувала справжні рейди на підприємствах, у місцях масового відпочинку, штрафуючи порушників [47]. Держава з 1 серпня на 20-

25% підвищила роздрібні ціни на алкоголь, водночас знизила ціни на одяг, трикотаж, килими, кришталі та іншу продукцію. На 45% скоротили мережу магазинів з продажу алкоголю. Якщо у 1984 р. в СРСР було виготовлено 1418 млн. дол. алкогольних виробів, то у 1986 р. ця кількість скоротилась до 43% [1; с.176].

Розвивались методи лікування алкоголю Олександра Довженка та Геннадія Шичка. Осіб, які ухилялись від добровільного лікування, направляли на примусове, де якість такого лікування була низькою, оскільки алкозалежних використовували як дешеву робочу силу, що не давало їм змоги проводити повну реабілітацію. За підрахунками дослідника Ю. Латиша, у 1984 р. одна людина споживала 8,4 л. абсолютного алкоголю, а у 1986 р. – менше, 4,4 л. [38; с.89]. На 26% зменшилась чисельність злочинів, скоєних у стані алкогольного сп'яніння. Зменшилась смертність на понад 8%. Збільшилась народжуваність – у 1986 р. в СРСР налічувалось 5,5 млн. новонароджених. Антиалкогольна кампанія мала й зворотний бік – горілчані черги, спекуляція, тіньова економіка, талони на спиртне. Міля магазинів з продажу алкоголю формувались багатометрові черги. Станом на 1987 р. на потреби самогонваріння було витрачено 1,4 млн. тон. цукру [38;с.92]. Населення вживало клей «БФ», дихлофос, рідину для чищення скла. Впродовж 1986-1989 рр. в Україні розкорчували понад 60 тис. гектарів виноградників, внаслідок чого збитки склали 900 млн. крб. У 1986 р. з показу зняли понад 50 художніх фільмів, де містились алкогольні сцени. Влада вдавалась іноді до абсурду. Зокрема були внесені пропозиції щодо заборони кефіру, через вміст в ньому алкоголю. Станом на 1985 р. один мешканець України, у середньому, витрачав на купівлю алкоголю 127 руб., тоді як на придбання друкованої продукції – 17 руб., спортивних товарів – понад 3 руб. [37; с.48]. Непродумана кампанія призвела до того, що у Радянському Союзі було винищено 265 тис. га виноградників (понад 60 тис. га на Україні) [13; с.207]. Республіка недоотримала в бюджет понад 89 млрд. руб. Антиалкогольна кампанія призвела до дефіциту цукру і у 1988 р. влада вимушена була піти на радикальний крок – впровадила талони на продаж цієї продукції.

Влада пішла на деякі поступки населенню. Восени 1988 р. у Києві з 154 до 204 була збільшена чисельність магазинів, які продавали алкогольну продукцію. У продовольчих магазинах дозволили продаж розливного пива (на винос, в тару покупця), в 50 підприємствах громадського харчування дозволили вживати алкоголь на місцях. Алкоголізм перейшов «у підпілля» [38; с.94]. Алкоголіки почали вживати спиртні напої у антисанітарних умовах, на дачах, в різноманітних приміщеннях. Антиалкогольна кампанія завдала величезних бюджетних збитків. За різноманітними підрахунками, збитки від цієї кампанії становили від 67 до 200 млрд. крб. [68; с.6]. Натомість дослідник Р. Піхоя стверджував, що протягом 1985-1988 рр. держбюджет втратив понад 170 млрд. доларів [53; с.411]. Поряд з нафтовою кризою, це був потужний удар для радянської економіки.

В роки Перебудови гострою проблемою для СРСР стала наркоманія. Якщо у 1985 р. в СРСР було зареєстровано 1617 алкоголіків та 14,9 наркоманів на 100 тис. населення, то у 1990 р. ці цифри зросли до 1423 та 27,1 відповідно. Протягом 1984–1990 рр., міністерство охорони здоров'я СРСР зареєструвало зростання чисельності наркоманів із 35254 до 67622 осіб. Наркотики потрапляли до УРСР з Середньої Азії, через південні порти. У 1980-х рр. популярним став «джеф» – наркотик, який виготовляли з ефедрину гідрохлориду, марганцівки та оцту. Ще одним каналом потрапляння наркотиків до республіки стали військовослужбовці, які проходили службу в Афганістані. Найпоширенішими видами наркотиків були конопля, опійний мак. Забезпечені громадяни (передусім діти партійної еліти, чиновників) могли собі дозволити героїн чи кокаїн. Станом на 1988 р. в УРСР налічувалось понад 28,4 тис. наркозалежних. Темпи розповсюдження наркоманії в УРСР в роки Перебудови були вражаючими – у 1985 р. на 10 тис. осіб припадало 6,3 особи хворих на токсикоманію та наркоманію, натомість у 1990 р. ця цифра зросла до 42,8 осіб [44; с.241]. Розповсюдження набула й токсикоманія (молодь вдихала пари ацетону, клею та інших хімічних речовин). Наркоманія набула значного поширення у Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській, одеській областях

та у Криму. У південних областях УРСР наркоманія поширювалась через те, що у степових регіонах були цілі плантації наркотичних речовин, наркотики потрапляли через порти. На Донбасі наркоманія набула загрозливих масштабів через те, що у регіон був найбільш урбанізованим в Україні, молодь втрачала роботу, була велика кількість колишніх в'язнів (ця тенденція мала місце ще з 1930-х рр.) [56; с.5]. Протягом 1988-1989 рр. в СРСР було проведено широке соціологічне дослідження наркоманії на території Латвії, Приморського і Ставропольського країв, Горьківської, Новосибірської і Львівської областей, в Москві і Ташкенті. У ході дослідження було опитано близько 3 тис. наркоманів і споживачів наркотиків, 2 тис. експертів, 6 тис. учнів шкіл і професійно-технічних училищ. За результатами опитувань було виявлено, що навіть у вищих навчальних закладах можна було виявити до 6% наркоманів. Частина респондентів стверджувала, що споживати наркотики почали, служачи в лавах Червоної Армії. Алкоголізм, наркоманія, асоціальний спосіб життя породжували спалахи епідемій різноманітних хвороб. Серед молоді став поширюватись СНІД, туберкульоз [79; с.165].

Перебудова дала змогу громадянам СРСР по іншому подивитись на таке явище, як проституція (див. додаток Г). Першими публікаціями про проституцію в СРСР стали статті Е. Додолева «Нічні мисливці» та «Білий танець», опубліковані у 1986 р. на сторінках «Московського комсомольця». У 1988 р. В. Кунін опублікував повість «Інтердівчинка» у журналі «Аврора». Ця повість згодом була екранізована. Згідно повідомлень працівників готелів та ресторанів, у 1989 р. ніч проведена з повією могла вартувати від 50 доларів. Валютні повії вважались найвищим класом у сфері надання інтим послуг – багато з них мали вищу освіту, знали іноземні мови та перебували на обліку у спецвідділах КДБ [76; с.318]. У 1988 р. у СРСР був зафіксований перший випадок СНІДУ, а вже у 1990 р. було зареєстровано 270 ВІЧ-інфікованих дітей [1; с.168].

Важливою складовою сфери охорони здоров'я був відпочинок. Переважна більшість жителів стверджували, що відпочивали у родичів (у сільській місцевості, на дачах). У санаторіях та будинках відпочинку проводили відпустку

лише понад 20% населення, оскільки доволі важко було дістати путівки. Незважаючи на те, що у Криму знаходилась величезна кількість пансіонатів, турбаз та санаторіїв, місцеве населення не мало змоги знаходитись там, оскільки перелічені установи покликані були задовольняти потреби усього населення республіки, а не лише мешканців Криму. Навіть потрапивши у санаторій чи пансіонат, значна частина осіб не відвідували екскурсії, не дивились телебачення. Значна частина відпочиваючих була незадоволена системою харчування. Так у Криму, станом на 1990 р. санаторно-курортним закладам бюджетом не передбачалось виділення м'ясопродуктів. Керівництво закладів вирішувало проблему тим, що заміняло м'ясо рибою, яка у багатьох випадках була дуже низьких сортів. Пляжі багатьох курортів були забруднені, місцевим мешканців не вистачало пляжів, оскільки останні були закріплені, переважно, за курортами та санаторіями [66].

Важливим засобом охорони здоров'я була фізична культура. Координацію із впровадження фізичної культури в повсякденне життя населення УРСР здійснював Комітет з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР та його органи на місцях: районні (міські) комітети з фізичної культури та спорту. На підприємствах створювались фізкультурні колективи, ради з фізичної культури та спорту. Організовувались різноманітні спартакиади. Найпопулярнішим лозунгом в трудових колективах був лозунг «Всією бригадою на старт!». Квітневий Пленум ЦК КПРС 1985 р. вагоме місце надавав виробничій фізкультурі. На підприємствах та організаціях за розпорядженням адміністрації створювалися ради з виробничої фізкультури, призначалися відповідальні за її проведення, визначали час і місце. Станом на 20 вересня 1988 р. населення УРСР було забезпечене на 41% спортивними залами та на 24% критими басейнами [13; с.194]. Впродовж 1985-1987 рр. в Україні на 2,4 тис. місць зросла мережа стадіонів, лижних баз, тирів, плавальних басейнів, спортзалів. Було також створено 4 тис. міських, районних сільських культурно-спортивних комплексів. Багато спортивних площадках мали неналежний спортивний інвентар, були занедбані. Майже не проводилась фізкультурно-оздоровча робота у

гуртожитках, де мешкали робітники [4; с.200]. Наприклад у Криму, більшість спортивних споруд відчували гострий брак роздягалень, душових, кімнат відпочинку, кімнат для масажу та лікувальної фізкультури. Станом на 1989 р. в УРСР фізкультурою та спортом займалися понад 7,2 млн. осіб, що складало лише 19% населення республіки. Великою проблемою для занять фізкультурою було те, що спортсмени були погано забезпечені інвентарем, одягом та взуттям. Так у 1988 р. торгуючі організації УРСР були забезпечені спортивним взуттям лише на 59%. Згідно офіційної статистики СРСР, станом на 1990 р. до занять фізичною культурою було залучено 90 млн. осіб, або 36% усього населення Союзу. Протягом 1965-1989 рр. в УРСР налічувалось понад 5800 колективів фізкультури. За вказаний період зросла кількість фізкультурних працівників із ученим ступенем (кандидат, доктор наук) – до 579 осіб, на понад 340 одиниць зросла чисельність стадіонів, до 15426 зросла чисельність спортзалів, та до 4194 – чисельність басейнів. Значно зросла чисельність стрілецьких тирів – з 3488 до 9308 [75; с.272].

Сприяти розвитку фізкультури та спорту в СРСР мав фізкультурний комплекс ГПО («Готовий до праці і оборони в СРСР»), який був прийнятий ще у 1930-х рр. Останній комплекс увели в дію постановою Держкомітету СРСР з фізичної культури та спорту від 1 вересня 1989 р. Він охопив населення віком від 10 до 60 років, передбачав активну фізичну підготовку молоді. Для молоді цей комплекс був обов'язковим, незалежно від того, вчилася чи працювала молодь [12; с.3]. Для популяризації комплексу використовувались різноманітні плакати, лозунги, схеми, спортивні вечори. В рамках ГПО проводили різноманітні фізкультурно-спортивні заходи – спартакиади, турпоходи, всесоюзні тижні. Станом на 1988 р. на території УРСР лише 53,2% молодого покоління, призовного віку, могли підтвердити нормативи ГПО. Існували й платні «центри здоров'я». Загалом по республіці, станом на 1987 р., функціонувало понад 230 таких центрів. У сфері охорони здоров'я також функціонували кооперативи. Платні послуги надавали 214 басейнів (76% загальної чисельності), 172 стадіони

(17,9%), 745 спортзалів (5%) [7; с.178]. Станом на 1 лютого 1988 р. в республіці функціонувало 16 кооперативів з надання фізкультурно-оздоровчих послуг.

В роки Перебудови почала формуватись так звана організована злочинність. Створювались організовані злочинні угруповання, бійцями яких ставали колишні військовослужбовці, колишні в'язні, спортсмени. Злочинність проникала до лав правоохоронних органів. Злочинці «контролювали» діяльність цілих підприємств, збираючи з них данину, займались продажем алкоголю та наркотиків, здійснювали контроль над гральним бізнесом та проституцією. З кінця 1980-х рр. у країні поширився «чорний рекет» – побори з дрібних магазинів, кіосків, ларьків; спостерігалось зростання кількості тяжких злочинів – умисних вбивств, важких тілесних пошкоджень та розбійних нападів [41; с.186]. Правоохоронні органи свідомо завищували результати розкриття злочинів – рівень розкриття злочинів у Радянському Союзі становив 90-95%, тоді як у європейських країнах він складав лише 46%. У серпні 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову «Про рішуче посилення боротьби зі злочинністю». Нею було передбачено створення в СРСР, союзних і автономних республіках, крайових, обласних центрах тимчасових комітетів по боротьбі зі злочинністю у складі керівників органів прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки, суддів і юстиції, народних депутатів СРСР [1; с.177]. Створення таких структур не принесло користі. Протягом 1985-1990-х рр. у СРСР було засуджено 386 осіб до смертної кари. У тюрмах, станом на 1986 р., перебувало понад 2 млн. осіб. За 1985-1990 рр. кількість зареєстрованих злочинів збільшилася в країні з 2080 тис. до 2786,6 тис. У 1990 р. було зареєстровано 4,7 тис. випадків хабарництва, 1,8 тис. випадків отримання незаконної винагороди в сфері обслуговування, 24,3 тис. порушень правил торгівлі, 11 тис. випадків придбання чи збуту майна, завідомо здобутого злочинним шляхом. Якщо у 1985 р. в СРСР було зареєстровано 19,4 тис. зґвалтувань та 16,7 тис. умисних убивств чи замахів на убивство, то у 1990 р. ця статистика зросла до 22,5 та 24,9 тис. відповідно [75; с.274]. За даними МВС СРСР, злочинці привласнили у 1986 р. 463 млн. карбованців, а у 1990 р. – понад 878 млн. карбованців [13; с.211].

Тотальними стали крадіжки на підприємствах, які здійснювали так звані «несуни». Злочини скоювала, головним чином молодь – до 86% усіх злочинів.

Важкі умови життя призвели до зростання суїцидів серед громадян УРСР. Протягом 1965-1990 рр. чисельність самогубств у СРСР зросла з 39,5 до 60,8 тис. осіб. Рівень природного приросту населення республіки впав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 у 1989 р. [41; с.188]. За народжуваністю Україна посідала в СРСР у 1990 р. останнє, 15-е місце. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській спостерігалася загрозлива картина переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 80-х років були Донецька, Хмельницька та Луганська області.

Таким чином, аналізуючи ситуацію в охороні здоров'я в роки Перебудови варто згадати про подвійні стандарти – з одного боку зростала чисельність лікарень, поліклінік, з іншого – багато з вказаних об'єктів перебували в аварійному стані, був гострий брак медпрацівників. Держава прагнула зробити фізичну культуру та спорт масовими серед населення. Візитною карткою перебудови стала антиалкогольна кампанія.

3.2. Радянські свята, обряди та традиції у повсякденному житті міських мешканців

Будь-який етнос, народ ідентифікують його традиції, свята та обряди, у яких простежується культура та історія народу. СРСР був багатонаціональною державою. Однак радянське керівництво, з самого початку створення СРСР прагнуло «перемішати» усі народи, створити єдиний радянський народ, який би активно будував комунізм, виступав за радянські цінності, визнавав історію СРСР та комуністичної партії. У зв'язку з цим радянське керівництво прагнуло запровадити нові традиції, свята та обряди. У 1974 р. була створена Комісія по радянським традиціям, святам та обрядам при Раді Міністрів УРСР. Відповідні комісії створювались при виконкомах місцевих рад, в трудових колективах та за

місцем проживання населення. Радянська обрядовість супроводжувала людину протягом всього буття та охоплювала всі сфери її життя: професійно-виробничу, суспільно-політичну та сімейно-побутову.

Влада контролювала увесь життєвий цикл громадянина СРСР, від часу його народження (коли людина отримувала свідоцтво) й до смерті. Життя людини в радянську добу можна вибудувати за такою схемою: жовтенята – піонери – комсомол – трудовий колектив – заслужений відпочинок (пенсія) [57; с.16]. Радянські традиції та свята мали виховати з громадянина патріота, закріпити в нього любов до партії та трудової діяльності, дружби народів, в душі пролетарського інтернаціоналізму та матеріалістичного сприйняття світу. Вагоме місце відводилось художньо-естетичному оформленню (помпезна промова, символізм, мистецтво) [25; с.189]. Серед мистецтв набуло поширення пісенно-музичне, уснопоетичне, хореографічне, елементи театральної майстерності. У Радянському Союзі можна було виділити три типи свят – суспільно-громадські, особисто-громадські, особисто-сімейні.

До суспільно-політичних свят (всенародних, державних), відносили ті, які були у переліку Наказу Верховної Ради СРСР «Про святкові і пам'ятні дні» від 1 жовтня 1980 р.: Річниця жовтневої революції (7-8 листопада), День народження В. Леніна (22 квітня), День міжнародної солідарності трудящих (1-2 травня), День Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. (9 травня), День конституції СРСР (7 жовтня), День утворення СРСР (30 грудня), День Радянської Армії і Військово-Морського флоту/День захисника Вітчизни (23 лютого), Міжнародний жіночий день (8 березня) (див. додаток Г). З 1984 р. до державних свят додали День знань або свято першого дзвоника (1 вересня). Вказані свята формували в осіб комуністичний світогляд, однак лише п'ять із вище перелічених були вихідними (7-8 листопада, 1-2 травня, 9 травня, 8 березня, 7 жовтня) [1; с.180]. Вказані свята робили наголос на боротьбу радянського народу проти ворогів, за свої права, акцентували на праці. День Перемоги, День трудящих, Річниця жовтневої революції проводилися за типовою схемою – відання почестей символам і знакам, що втілювали ідею держави, демонстрація

збройних сил як символу могутності, публічне нагородження осіб, які відзначились перед владою та урядом. Влада усіх рівнів з'являлась на трибунах, а громадяни вважали модним одягати медалі, ордени та інші відзнаки [25; с.189]. Ось як описує радянську традицію святкування Людмила Скібінська, жителька м. Корець (Рівненська область): «Релігійні свята мене святкували, оскільки вони були заборонені. Таємно у селах святкували Паску, Різдво та інші свята. Із радянських свят ми святкували Перше травня, День жовтневої революції. Проходили паради, демонстрації, на яких йшли учні шкіл, студенти, організації. Учасники мітингів несли прапори, плакати, портрети партійних лідерів».

Змінилась мода й у святкуванні Нового Року. Перебудова увела до танцювального репертуару радянських громадян стиль диско, жінки дедалі частіше танцювали ламбаду. Населення слухало пісні В. Леонтєва, «Землян», «Ласкового мая», АВВА, Boney M, ModernTalking та інших гуртів (слухали касети). Через тотальний дефіцит продуктів харчування, з'являється переосмислення закордонної кухні. Так для радянських громадян піцою було запечене усе те, що можна було знайти в холодильнику. Свинина або яловичина запечена під цибулею, сиром та майонезом, отримала назву «м'ясо по-французьки». На святкових столах радянських людей з'явилась «Пепсі», яку дуже часто, заради економії, розбавляли водою [8]. На Новий Рік у роки Перебудови, можна було замовити Діда Мороза та Снігуроньку, скориставшись Бюром добрих послуг або фірмами побутових послуг. Новим трендом у святкуванні Нового Року стала світломузика, коли гірлянди під'єднували до телевізора вона блимала у такт мелодії. Справжнім проривом стало те, що у 1988 р. з Новим Роком населення СРСР спільно привітали генсек СРСР Михайло Горбачов та президент США Рональд Рейган.

Особливою пошаною в УРСР користувався День Перемоги, який уособлював звитягу та мужність радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., оскільки термін «Друга світова війна» вважався капіталістичним, «західним» та не відповідав офіційній історії СРСР. У різних містах проходили паради, урочисті ходи, покладання квітів до меморіальних

комплексів воїнів-визволителів, братських могил. На з'їздив виступали голови міськвиконкомів або перші секретарі міськкомів, ветерани війни та праці, офіцери та інші особи. Після урочистостей відбувались масові гуляння, покази у кінотеатрах, спортивні змагання, концерти (особливо популярними були фронтові пісні), зустрічі однополчан, зустрічі ветеранів та молоді. Урочистості завершувались вечірнім салютом. До Дня Перемоги відновлювались могили загиблих у роки війни, реставрувались пам'ятники та меморіали [92; с.30]. Не випадково, що іноземні туристи неодноразово відзначали те, що в Україні широко відзначали свято 9-го травня [60; с.202]. Однак, якщо на 9-го травня влада згадувала про ветеранів, то у звичайні дні колишні вояки Червоної Армії. У багатьох випадках, лишались забутими. У журналі «Перець» за 1990 р. зазначається, що ветерани вимушені стояти у довжелезних чергах за продуктами харчування, майже не мають пільг [46]. З подібними труднощами зіштовхувались ветерани-афганці. 26 вересня – 1 жовтня 1987 р. у Хмельницькому проходив ІХ республіканський зліт молоді «Дорогами слави батьків», на якому були присутні 50 воїнів-афганців. Ветерани скаржились на те, що державні органи, у тому числі військкомати, не надають родинам афганців пільги, відтягують виплати [1; с.179].

Трудові свята та обряди були покликані виховати в громадянах СРСР колективізм, товариську, взаємодопомогу та інтернаціоналізм [57; с.102]. Трудові свята були покликані виховати у громадян повагу до праці. Праця розглядалась як високий громадянський обов'язок, як найвища міра гідності та суспільного престижу особистості. Трудова діяльність формувала імідж громадян Радянські трудові свята та обряди можна поділити на професійні та трудового колективу. Загальнодержавні професійні свята включали у себе День працівників торгівлі, побутового обслуговування населення і житлово-комунального господарства, День науки, День хіміка, День шахтаря та цілий перелік інших праць (медика, міліціонера, винахідника та багато інших). Вся трудова біографія громадян була поділена на три етапи: 1) становлення в межах обраної професії; 2) розкриття творчих здібностей, таланту, задумів; 3) передача

набутого досвіду, життєвої мудрості, моральних норм молодому поколінню. Молодий працівник проходив справжню «посвяту» у трудову родину – вручення перепустки на підприємство, присвоєння першого кваліфікаційного розряду, перші записи у трудовій книжці [57; с.106]. Напередодні посвяти, молоді робітники покладали квіти до пам'ятників Леніна, пам'ятників борців за владу Рад, воїнам, що загинули за Батьківщину. Відбувалися зустрічі молодих працівників з дирекцією підприємств, з представниками комсомольських організацій, ветеранами праці, наставниками [67; с.69]. По внутрішній радіомережі підприємств транслювались пісні про Батьківщину, Комуністичну партію, труд, комсомол. Обов'язковим атрибутом було відповідне тематично-художнє оформлення – бюст Леніна, Державний герб СРСР, прапори УРСР та СРСР, знамена підприємства та трудових перемог. Виконавець обряду мав мати високий соціальний статус – бути представником парторганізації трудового колективу, Героєм радянського Союзу, Героєм Соціалістичної праці, депутатом Верховної Ради. Молодий робітник зачитував текст «Урочистого зобов'язання молодого робітника». У багатьох випадках після подібного ритуалу, молодий працівник опускався на праве коліно і цілував край Червоного знамена підприємства. Робітнику далі вручали трудове посвідчення та пов'язували через праве плече червоні стрічки з написом «Посвячений в робітники». Звичною практикою стала церемонія вручення державних нагород, почесних грамот, дипломів, іменних подарунків [33; с.10]. Особливого значення мала церемонія «Урочисте вшанування ветеранів праці», у ході якої громадян проводжали на пенсію, дарували подарунки. Надзвичайною популярністю користувались особи, які мали лише один запис в трудовій книжці [2; с.100]. Тобто ті, які пропрацювали усе життя на одному підприємстві.

Важливе місце в радянській обрядовості займали особисто-громадські обряди, важливим елементом яких було патріотичне виховання. В СРСР патріотизм розглядався як самопожертва (навіть віддати життя за країну), як здатність поставити інтереси держави над власними. До таких свят відносили «проводи в Збройні сили СРСР», «Урочисте вручення паспорту громадянину

СРСР». Наприклад проводи до лав збройних сил включали у себе проводи із трудового колективу, проводи із батьківського дому, проводи із міського центру на обласний збірний пункт та проводи власне із збірного пункту [67; с.52]. Призовникам постійно нагадували про їх військовий обов'язок, обов'язок перед Батьківщиною, розкривали значення військової присяги. На проводах, як правило, обов'язково були присутніми ветерани війни, які ділились своїм досвідом, заохочували призовників, пояснювали значущість їх обов'язку перед Батьківщиною. Призовники у багатьох випадках покладали квіти до пам'ятників Леніну та воїнам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни. В СРСР був поширений зліт солдатських матерів, на яких зачитували листи-подяки матерям із військових частин, дарували квіти, сувеніри, проводили концерти. Оскільки Перебудова припала на участь радянських військ у бойових діях на території Афганістану, дуже часто на церемоніях діючі військовослужбовці передавали нагороди або сувеніри матерям, чії сини виконували інтернаціональний обов'язок або загинули.

Особливе місце посідав ритуал «Урочисте вручення паспорта громадянина СРСР». Перед врученням паспорта, адміністрація, профспілкові і комсомольські організації підприємств, технікумів, профтехучилищ, шкіл, де працювали чи навчалися юнаки та дівчата, організовували походи до місць революції, трудової та бойової слави Комуністичної партії, читалися лекції про права та обов'язки громадянина СРСР. При врученні 16-річній особі паспорта були присутні родичі, найближчі друзі та інші особи. Хоча можна спостерігати тенденцію до спаду, щодо даної урочистості. Так, якщо у 1986 р. у міських поселеннях УРСР дане дійство складало 97,8%, то у 1989 р. – понад 72% [49; с.214]. Зважаючи на те, що в радянському тоталітарному суспільстві панувала комуністична ідеологія, держава контролювала й особисте життя громадян. Особисто-сімейні свята трактувались як соціально-значущі. До таких святкових подій відносили одруження та народження дітей, втрата близьких (похорони). Життя померлого, в першу чергу, розглядалось крізь призму діяльності останнього у складі трудового колективу чи держави загалом. Однак матеріально-технічна база

Перебудови не відповідала зазначеним вимогам. В республіці в особисто-сімейних обрядах приймали участь понад 15 тис. службовців, які отримували за кожний обряд по 90 коп., а решту працювали на громадських засадах. Хоча обслуговуючий персонал мав неналежну підготовку – для навчання такого персоналу не були створені відповідні факультети в жодному із вузів країни, а створювались лише окремі курси. Навчальний план вказаних курсів налічував лише 64 години, включав наступні лекції – «Роль соціалістичної обрядовості в комуністичному вихованні радянських людей», «Обряди, свята, традиції як специфічне соціальне явище», «Формування утвердження радянських обрядів, свят і традицій» [13; с.225]. На курсах проводили заняття із драматургії, пластики рухів, режисури. Читання лекцій та проведення практичних занять тривало 10 днів. По завершенню курсів, слухачі отримували посвідчення виконавця урочистих сімейно-побутових обрядів. Критично не вистачало приміщень для проведення відповідних церемоніалів. Протягом 1986-1990 рр. для проведення урочистих подій було виділено понад 370 різноманітних приміщень [79; с.178]. У Севастополі станом на 1989-1990 рр. діяло п'ять подібних приміщень. Вагомою перешкодою для проведення обрядів сімейно-особистого характеру для радянських громадян, була їх дорожнеча. Так, для урочистого обряду з нагоди народження дитини, потрібно було витратити понад 70 крб. (у тому числі фотографування, музичний супровід, видача медалі). При Міністерстві побутового обслуговування населення УРСР була створена спеціалізована госпрозрахункова служба. У її складі налічувалось 11 фірм обрядових послуг «Свято», понад 700 салонів, 9 тис. пунктів прийому замовлень [78; с.22]. У магазинах-салонах та спеціалізованих відділах для наречених, товари продавались за запрошеннями (купівля товару протягом одного місяця до одруження і такий самий термін після). Наявні магазини не задовольняли існуючий попит на товари для молодят та новонароджених. В торгівельній мережі не задовольнялися потреби наречених у весільному взутті, одязі чи тканині для пошиття. У більшості випадків, весільні сукні не відповідали смакам наречених. Під час урочистого обряду «весілля», обов'язковими атрибутами

стали запалювання молодятами факелу від вічного вогню, покладання квітів до пам'ятника Леніну, чи братської могили загиблих воїнів. Дане дійство символізувало велику вдячність борцям, які віддали життя за Батьківщину [67; с.319]. У багатьох випадках, описані вище церемонії мали лише формальне значення, ставали лише престижним елементом весільного обряду. В рамках антиалкогольної кампанії змістились акценти у проведенні весілля – урочисте дійство мало перетворитися на безалкогольне, замість багатолюдності та пишного застілля, пропонували запровадити підготовлену весільну програму, насичену різноманітними цікавими конкурсами. Весільне дійство повинно було наближатись до театрального. «Безалкогольне весілля» виглядало безглуздо, оскільки молодята, у згаданому випадку, замість алкогольних напоїв споживали сік ожини, полуничний та черешневий напої, квас та інші безалкогольні напої (зокрема напій «весільний»). Заборонялось вживати алкогольні напої створені у домашніх умовах. У зв'язку з діями радянської влади, можна було спостерігати тенденцію до зменшення кількості замовлень на фотографування, кінозйомку, обрядову атрибутику та інші види обрядових послуг. Аби зменшити кількість весілля у приватному секторі, влада вдалась до радикальних кроків – населенню було заборонено видавати на прокат весільні тенти, курені, посуд та інший інвентар. Органи влади затверджували спеціальний репертуар і для осіб, які займались вокальною діяльністю на урочистих церемоніях.

Влада контролювала й такий урочисто-траурний обряд як «Похорони». Варто зазначити, що у радянському законодавстві були відсутні будь-які натяки на релігію. Суть поховального церемоніалу зводилась до віддання поваги померлому, збереження нащадками пам'яті про нього, продовження розпочатої покійним справи [67; с.55]. В радянському суспільстві були відсутні елементи, які вказували на потойбічне життя. Відповідальним за церемоніал було Міністерство житлово-комунального господарства УРСР. У 1973 р. в його складі була створена ритуальна служба, яка надавала населенню різноманітні ритуальні послуги (музичний супровід, транспорт, копання могил, спорудження пам'ятників). Будинки трауру, мали у своєму складі ритуальні зали, як основні

приміщення, кімнати перед похоронного та похоронного обслуговування, кімнати для очікування, зібрання почесного караулу (для родичів покійного, оркестру, персоналу для підготовки обряду). Зазначені будинки трауру мали також медпункт, холодильну камеру та радіовузол. Впродовж 1986-1990 рр. в УРСР кількість ритуальних майданчиків зросла з 868 до 1002 [1; с.184]. Лише 67% кладовищ були оснащені спеціальними місцями для проведення траурного обряду, ритуальними майданчиками та меморіальними залами. Населення постійно нарікало на тому, що працівники ритуальних послуг неналежним чином виконували свою роботу, вживали алкоголь, не мали належної виробничої бази. Наприклад виробництво вінків гальмувалось браком рулонів крепового паперу. Щорічна потреба у таких рулонах складала 5000 тис. рулонів, а на практиці виділяли лише 1900 рулонів. Найчастіше, бюро ритуальних послуг займались виготовленням та встановленням пам'ятників. Низьким був благоустрій кладовищ – антисанітарія, відсутність водопроводу.

Гострою проблемою сфери ритуальних послуг стало виготовлення гробів, оскільки лісопереробна промисловість працювала із величезними перебоями. Незадовільним було й становище із копанням ям. Копання могил здійснювалось спеціалізованими центрами лише в обласних центрах [79; с.183]. Якщо замовляли копання ям в кооперативах, то ціни перевищували державні у 10 разів, і могли становити 100 крб. Типовим явищем моргів УРСР часів Перебудови стало їх перенаповнення тілами. Урочистий поховальний обряд для населення Криму становив від 110 до 160 крб., залежно від кількості придбання ритуальної атрибутики. Одиноких громадян ховали коштом місцевих адміністрацій. У містах на поховання однієї особи виділяли 160 крб., а у селах – 110 крб. З точки зору радянської ідеології, безсмертя людини крилось не у її душі, а у думках, які вона залишала наступному поколінню, своїм нащадкам. В радянський період набув поширення «День пам'яті», коли місцева влада оголошувала суботники на кладовищах, напередодні 9 травня.

Поряд з радянськими комуністичними святами, виконувались й релігійні, зокрема хрещення, вінчання та поховання. Радянська влада вбачала в релігії

загрозу існуючому ладу, чим можна пояснити руйнацію храмів та переслідування священників ще у 1920-1930-х рр. В СРСР не існувало заборон на діяльність різноманітних конфесій, однак діяльність релігійних громад здійснювалась під пильним наглядом влади. Згідно Конституції 1978 р., атеїстами мали право проводити пропагандистську діяльність, натомість віруючі мали право лише сповідувати релігію, без будь-якої пропаганди. Натомість, згідно Закону від 1961 р. заборонялась діяльність представників Свідків Єгових, п'ятидесятників, істинно православних християн, адвентистів-реформаторів [23]. Влада робила усе, аби сформувати у радянських громадян наукове та матеріалістичне світосприйняття [18; с.92]. Місцева влада проводила виховну та попереджувально-профілактичну роботу. З «сектантами» мали працювати агітатори. Правоохоронні органи з представниками комсомольських активів, час від часу здійснювали рейди по місцях можливого проведення «релігійних заходів».

У роки перебудови кардинально змінилося становище в суспільстві релігії і церкви. На рубежі 1980 –1990-х рр. релігійність радянських людей різко підвищилася. Системна криза суспільства, невпевненість людей у завтрашньому дні, афганська і чорнобильська трагедії приводили багатьох до Бога і церкви. У 1988 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, скасувала інструкцію від 1961 р., дозволила реєструвати релігійні громади раніше заборонених конфесій (Свідки Єгови, п'ятидесятники, адвентисти та інші) [32; с.3]. Поступово віруючі ставали звичайними радянськими громадянами. 29 квітня 1988 р. відбулась зустріч Генсека СРСР М. Горбачова та Московського Патріарха Пімена, під час якої обидва високопосадовці зазначили, що усі мають спільну історію, Батьківщину та майбутнє. Вже у 1990 р. в Україні було зареєстровано понад 4 тис. релігійних общин. У травні 1990 р. Рада міністрів УРСР прийняла рішення передати Українській православній церкві окремі об'єкти музейного об'єднання «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник» [76; с.141]. У Києві урочисто відзначили 1000-річчя Хрещення Русі. Дійство пройшло у червні 1988 р. В межах святкування 1000-літтяхрещення Київської Русі пройшла

зустріч Голови президії Верховної Ради УРСРВ. Шевченка з представниками РПЦ та релігійних організацій зарубіжних країн [76; с.145]. Станом на початок 1991 р., в УРСР діяло понад 10,7 тис. релігійних громад (30 конфесій). Лідируючу позицію у релігійній сфері займала Українська православна церква Московського патріархату. У Криму, станом на 1991 р. діяло 8 мусульманських громад, діяв Кримський мусульманський кадіот. Після 1988 р. активізували свою діяльність протестантські церкви, які проводили агітацію на стадіонах, в зонах масового відпочинку, у виправно-трудовах закладах. На арену суспільного життя вийшли астрологи, хіроманти, ворожки, які популяризували свою діяльність через ЗМІ. 23 квітня 1991 р. був прийнятий Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який декларував право кожного на свободу совісті. У 1989 р. на 18,4% зросла кількість обрядів вінчання, у порівнянні з 1985 р., на 18,4% зросла чисельність обрядів хрещення [77; с.476].

Таким чином, в роки Перебудови, в УРСР серед свят можна відзначити загальнодержавні (День Перемоги, День Праці, 8 Березня), свята пов'язані з родиною (шлюб, народження дитини, поховання). Водночас влада зняла табу на релігійні дієства, було відновлено свободу віросповідань, створювались товариства Свідків Єгових, анабаптистів, водночас пріоритет був у атеїстів.

Загалом період 1985-1991 рр. для культури та повсякденного життя УРСР можна вважати часом занепаду, у порівнянні з попередніми роками. Незважаючи що Перебудова принесла плюралізм, ознаки лібералізму, призвела до проникнення культури Заходу на терени СРСР, однак поряд з цим у країні зріс алкоголізм, наркоманія, злочинність. Асоціальні тенденції можна пояснити загальною тенденцією занепаду держави, кульмінацією чого стали події 1991 р.

ВИСНОВКИ

1. Якщо розглядати праці науковців радянського та пострадянського періоду, більшість з них розглядають повсякденне життя в УРСР не у комплексі, а зосереджують свою увагу на окремих аспектах соціального, економічного, релігійного та культурного життя радянського суспільства в умовах Перебудови. Слід відзначити, що праці радянського та пострадянського періоду суттєво відрізняються за тематикою. Так дослідники, які писали свої роботи в роки існування УРСР (В. Попов, П. Косуха, А. Волошин) головну увагу приділяють рівню забезпечення населення споживчими товарами, розглядають статистику щодо надання населенню платних послуг, зупиняються на діяльності кооперативів. У цих працях є поверхня критика дій влади.

Зовсім інша картина у працях дослідників пострадянської доби. У працях В. Вербицького, В. Даниленка, Я. Дзісяка, Л. Ковпака, Г. Кривчика, Т. Момотенка, С. Падалки, Ф. Ступака та інших можна знайти питання, пов'язані з суспільно-політичною, економічною, соціокультурною складовою Перебудови. Д. Ковпак, Л. Дзісяк, С. Падалка та інші розглядають повсякденне життя населення УРСР в добу Перебудови. Т. Момотченко зосереджує свою увагу на темі організованої злочинності в УРСР. Ю. Латиш досліджує антиалкогольну кампанію в республіці.

Розглядаючи джерельну базу дослідження, можна виділити три групи джерел – 1) матеріали архівів України, 2) опубліковані матеріали (статистичні та довідкові матеріали, законодавчі акти), 3) періодичні видання. Архівні матеріали дають найбільш повну інформацію стосовно повсякденного життя жителів міст. Матеріали преси публікують матеріали, у яких розкритиковано існуючий лад.

2. Описуючи житлово-побутові умови міщан УРСР слід сказати про те, що дії влади призвели до дефіциту товарів, інфляції. Розвивались різні види житлового будівництва – за рахунок державних асигнувань, на кошти підприємств та організацій, індивідуальне та кооперативне будівництво. У 1986-1991 рр. плани по будівництву житла в основному виконувалися. Побудовані

житлові будинки загальною площею 630,4 млн. квадратних метрів. Якщо брати до уваги статистику будівництва житла по Україні, то у 1989 р. середня забезпеченість житлом найвищою була у Луганській (18,2%), Донецькій (17,8%), а найнижчою – у Волинській (14,6%) та Львівській (14,8%). Зводились переважно багатоквартирні (5-ти, 9-ти поверхові будівлі). Програма будівництва житла «Житло-2000», яка передбачала надання кожній родині окремої квартири до 2000 р. провалилася. Суттєвого удару по житловому питанні завдала аварія на ЧАЕС, виведення радянських військ із Східної Європи та повернення до Криму депортованих татар. Аби отримати житло, родини десятиліттями простоювали у чергах. Якщо говорити про соціально-побутові умови життя населення міст, до позитивних моментів слід віднести зростання кооперативів, поширення автомобілів та побутової техніки. До негативних – тотальний дефіцит продуктів та товарів, низька якість послуг, брак великої кількості товарів.

3. Розглядаючи суспільно-побутові умови сільського населення, слід зазначити, що вони значно поступались міським нормам. Особливо плачевною була ситуація з водопостачанням та газифікацією. Величезні проблеми були в освіті (школи), системі охорони здоров'я (лікарні, медпункти). Розвиток сіл гальмувала слабка дорожньо-транспортна мережа (сполучення між населеними пунктами). В роки Перебудови помітною стала динаміка зникнення малих сіл. У період з 1979 по 1987 рр. чисельність сільського населення СРСР стрімко скорочувалося.

4. Розглядаючи сферу охорони здоров'я та фізичної культури слід зазначити, що «візитною карткою» Перебудови стали довжелезні черги до лікарів, відмови лікарів в прийомі та госпіталізації. Установи охорони здоров'я, у багатьох випадках, перебували у занедбаному стані. Лікарні та поліклініки відчували гострий брак обладнання та медикаментів. Якщо в 1981-1985 рр. в СРСР відкрилося нових лікарень на 318 тис. ліжок, то в 1986-1990 рр. – на 337 тис. Якщо в 1981-1985 рр. в СРСР відкрилося нових лікарень на 318 тис. ліжок, то в 1986-1990 рр. – на 337 тис. Станом на 1987 р. лише 52,3% карет швидкої допомоги належним чином забезпечувались паливом. Станом на 20 вересня 1988

р. населення УРСР було забезпечене на 41% спортивними залами та на 24% критими басейнами. Згідно офіційної статистики СРСР, станом на 1990 р. до занять фізичною культурою було залучено 90 млн. осіб, або 36% усього населення Союзу. Впродовж 1985-1987 рр. в Україні на 2,4 тис. місць зросла мережа стадіонів, лижних баз, тирів, плавальних басейнів, спортзалів.

Перебудова принесла до Радянського Союзу антиалкогольну кампанію, що мала на меті скорочення обсягів продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників, безалкогольні весілля та інші урочисті заходи. Незважаючи на те, що в країні зменшилась чисельність алкозалежних, зменшились показники смертності, втрати від цієї кампанії завдали потужного удару по економіці СРСР. В роки Перебудови зросла наркоманія. Так станом на 1988 р. в УРСР налічувалось понад 28,4 тис. наркозалежних. Протягом 1965-1990 рр. чисельність самогубств у СРСР зросла з 39,5 до 60,8 тис. осіб. За 1985-1990 рр. кількість зареєстрованих злочинів збільшилася в країні з 2080 тис. до 2786,6 тис.

5. Окремо слід зупинитись на системі радянських свят та традицій. Влада контролювала увесь життєвий цикл громадянина СРСР, від часу його народження (коли людина отримувала свідоцтво) й до смерті. У Радянському Союзі можна було виділити три типи свят – суспільно-громадські, особисто-громадські, особисто-сімейні. До Перших можна віднести Річниця жовтневої революції (7-8 листопада), День народження В. Леніна (22 квітня), День міжнародної солідарності трудящих (1-2 травня), День Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. (9 травня), День конституції СРСР (7 жовтня), День утворення СРСР (30 грудня), День Радянської Армії і Військово-Морського флоту/День захисника Вітчизни (23 лютого), Міжнародний жіночий день (8 березня). Трудові свята та обряди були покликані виховати в громадянах СРСР колективізм, товарицькість, взаємодопомогу та інтернаціоналізм. До особисто-громадських можна віднести вручення свідоцтва про народження, паспорта, проводи до війська. До особисто-сімейних свят відносили весілля, похорони. Варто зазначити, що у всіх святах влада прагнула дотримуватись певного

символізму, церемоніалу, показати що на першому місці для радянського громадянина має бути саме комуністична партія.

Підсумовуючи повсякденне життя населення УРСР в роки Перебудови, що для одних це стало підйомом, можливістю збагатитись (кооперативи, підприємці), для інших стало часом виживання. Однак для всіх стало зрозумілим, що у найближчий час держава розпадеться, що й сталось у 1991 р.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бардашевська Ю.І. Повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2018. 278 с.
2. Бардашевська Ю. Особливості культурного життя населення Криму в роки перебудови (1985-1991 рр.). //Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 45. С.98-102.
3. Бардашевська Ю. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985-1991 рр.). //Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2014. Вип. 19. С.155-159.
4. Бардашевська Ю. Впровадження фізичної культури в повсякденне життя міського населення Криму в період перебудови (1985-1991 рр.). Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді ХХІ сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи: Матеріали ІV міжнародної наук.-практ. конф.14 (Переяслав-Хмельницький, 18-19 верес. 2014 р.). Переяслав-Хмельницький, 2014. С.199-204.
5. Бардашевська Ю. Житлове питання в містах України в роки перебудови (1985-1991 рр.). Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: Матеріали міжнарод. наук.-теор. конф. студ. і аспір. (Харків, 8-9 квіт.2014 р.). Харків: НТУ «ХП», 2014. С.44-45.
6. Бондарчук П. Особливості релігійної свідомості населення України (середина 1940-х-середина 1980-х років)//«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.199-201.

7. Вербицький В. Історія фізичної культури та спорту в Україні. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.
8. Вдовиченко Н. Мандарини й Олів'є були не завжди. Як святкували Новий рік URL: <https://kpi.ua/1240-4>
9. Відкритий лист прокуророві Вінницької області//Перець. Січень 1987. №1
10. Волошин А. Они избрали физкультуру. Киев: Здоровье, 1987. 64 с.
11. Головка В. Риба та м'ясо історії повсякденності: теоретичні засади напрямку // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип.17. С.87-101.
12. Готовся к труду и обороне СССР / сост. А. Волошин. Киев: Здоровье, 1988. 88 с.
13. Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
14. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: статистичні матеріали / упоряд. Ю. Білуха. Київ: Абрис, 2000. 200 с.
15. Дзісяк Я. Соціально-економічні перетворення в Україні наприкінці 80 – на початку 90-х років ХХ століття (Незворотність економічного краху СРСР). Тернопіль: Економічна думка, 2010. 264 с.
16. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: у 2 т. / відп. ред. В.А. Смолій. Том 2. Київ: Ніка-Центр, 2011. 608 с.
17. Житлова проблема // Перець. Листопад 1988. №22
18. Зоц В. Атеизм и прогресс культуры. Киев: Радянська школа, 1985. 110 с.
19. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. Том 2. Київ: Наукова думка, 2006. 652 с.
20. Известия ЦК КПСС. 1990. № 3. С.7 URL: <https://imwerden.de/publ-9810.html>
21. Известия ЦК КПСС. 1989. № 1. С. 63. URL: <https://imwerden.de/publ-9810.html>

22. Известия ЦК КПСС. 1989. № 2. URL: <https://imwerden.de/publ-9810.html>
23. Инструкция по применению законодательства о культурах. Утверждена постановлением Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и постановлением Совета по делам русской православной церкви при. URL: http://cddk.ru/gos_i_religia/history/sov-law/033.htm
24. История советского рабочего класса: В 6 т. Т.5. Москва: Наука, 1988. 548 с.
25. Каганов Ю. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип.36. С.186-194.
26. Как менялись типичные квартиры в последние 50 лет URL:https://www.m24.ru/articles/mebel/15112016/122082?utm_source=CopyBuf
27. Ковпак Л. Соціальні гасла «перебудови»: спроби їх реалізації та уроки для сьогодення (на прикладі житлової проблеми в Україні в другій половині 1980-х – на початку 2000-х років). /Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С.62-73.
28. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.
29. Ковпак Л. Кризові симптоми житлового питання. Україна 90-х: шляху до незалежності: зб. науково-популярних статей. Київ: Інститут історії України АН України, 1992. С.88-96.
30. Ковтун В., Степаненко А. Города Украины: Экономико-географический справочник. Киев: Выща шк.,1990. 279 с.
31. Козак В. Актуальні питання розвитку побутового обслуговування населення в нових умовах господарювання. //Економіка Радянської України. 1989. № 1. С.3-10.
32. Колтунюк С. Культура. Атеизм. Личность. Киев: Политиздат Украины, 1988. 141 с.

33. Косуха П. Наши праздники и обряды. Киев: О-во «Знание» УССР, 1987. 48 с.
34. Красное знамя. 1989. 23 мая.
35. Кривчик Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. - Д., 2002. 414арк.
36. Крым. Экология. Проблемы / В. Терехов. Симферополь: Таврия, 1989. 240 с.
37. Лаас Н. Повсякденне життя // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. Том 2. Київ: Ніка-Центр, 2011. С.48.
38. Латиш Ю. Антиалкогольна кампанія Михайла Горбачова: причини, здобутки і втрати // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип.21. С.85-100.
39. Материалы XXVII съезду КПСС. Москва: Политиздат, 1986. 352 с.
40. Маховська С. Радянська весільного простору: між обрядом і повсякденням// Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця / ред. кол. : О. Коляструк (відп. ред.), Н. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароева ; Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С.117-122.
41. Момотенко Т. Виникнення, становлення та поширення організованої злочинності в Україні: історичний огляд // Форум права. 2015. №1. С.182-189.
42. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 496 с.
43. Народне господарство Української РСР у 1991 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 468 с.
44. Народное хозяйство Крыма: Стат. сборник / Государственный комитет по статистике Автономной республики Крым. Симферополь: Таврия, 1996. 250 с.
45. Народное хозяйство СССР в 1990 году URL: <http://istmat.info/node/433>

46. Наші ветерани // Перець. 1990. №9.
47. О мерах по ускорению развития индивидуального жилищного строительства: Постановление Центрального комитета КПСС, Совета Министров СССР от 11.02.1988 г. N 197. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_14594.htm
48. О продаже гражданам в личную собственность квартир в домах государственного и общественного жилищного фонда: Постановление Совета Министров СССР от 02.12.1988 г. № 1400. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_15128.htm
49. Орлик М. Советские традиции, праздники, обряды: Опыт, проблемы, рекомендации. Москва: Профиздат, 1986. 336 с.
50. Охримчук А. Устаревшая структура – порочная практика – плачевные результаты. Городское хозяйство Украины. 1989. № 3. С.12-13.
51. Падалка С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.). Київ: Український центр духовної культури, 2003. 160 с.
52. Паламарчук В. Соціальна сфера напередодні ринку // Політика і час. 1991. № 17-18. С. 72.
53. Пихоя Р. Советский Союз: история власти. 1945-1991. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. 680 с.
54. Планировки квартир и типы домов в Херсоне URL: <http://vhersone.com.ua/planirovki-kvartir-i-tipy-domov-v-hersone>
55. Поліщук А. Розвиток мережі клубних закладів на Вінниччині у середині 60 – 80-х рр. ХХ ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія та географія». 2013. Вип.49. С.185-187.
56. Попов В. Про хід соціально-економічного розвитку Української РСР у четвертому році дванадцятої п'ятирічки // Економіка Радянської України. 1989. № 10. С.3-13.
57. Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя: зб. наук. пр. відп. ред. І. Березовський. Київ: Наукова думка, 1986. 193 с.

58. Пустоваров Ю.Е. Предзимние работы требуют наивысшей организованности, добросовестности, ответственности. Городское хозяйство Украины. 1990. № 3. С. 1.
59. Путь Ильича. 1985. 28 декабря.
60. Радченко О. Повсякденне життя радянських людей в УРСР у 60–80-х рр. ХХ ст. очима іноземних туристів // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук.конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.:Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.201-204.
61. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области Статистический сборник. Для служебного пользования. Хмельницкий: [б. в.], 1989. 286 с.
62. Рибак І. Соціально-культурна та побутова інфраструктура подільського села на завершальному етапі радянського будівництва: проблеми та труднощі розвитку (60–80-ті роки ХХ ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2013. Т.20. С.535-547
63. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1991 рр.– Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.
64. Розповідь Ірини Федотової, 1960 р.н.
URL:<https://www.kharkovforum.com>
65. Розповідь Юрченко Інеси, 1952 р.н. URL: <https://forumodua.com>
66. Слава Севастополя. 1989. 25 августа
67. Советские праздники. Материалы для проведения занятий и бесед / под. общ. ред. Л.Н. Камешевой. Москва: Издательство Московского университета, 1988. 88 с.
68. Согрин В. 1985–1995: реалии и утопии новой России // Отечественная история. 1995. № 2. С.3-16.
69. Социальная сфера агропромышленного комплекса: нерешённые проблемы // АПК: экономика, управление. 1989. № 11. С.90-99.

70. Справа 1183. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про надання житлової площі в будинках місцевих Рад народних депутатів, підприємств і організацій. 25 липня 1986 р. – 23 листопада 1988 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP740562.html
71. СССР в цифрах в 1990 году: Краткий статистический сборник. Москва: Финансы и статистика, 1991.
72. Ступак Ф. Розвиток охорони здоров'я в Україні у другій половині ХХ століття // Грані : наук.-теорет. і гром.-політ. альм. 2015. № 2. С.158-162.
73. Тимофеев Г. Социально-экономические реформы 1985-1991 гг. в СССР: предпосылки, динамика, результаты: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Нижегородский государственный университет. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2007. 194 с.
74. У що обходяться новоселам будівельні недоробки. //Економіка Радянської України. 1990. № 8. С.62.
75. Україна: Друга половина ХХ ст.: Нариси історії / Редкол.: П. Панченко (голова) та ін.; Авт.: П. Панченко, О. Веселова, Н. Барановська та ін. Київ: Либідь, 1997. 352 с.
76. Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1986-1990: Довід. вид / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 408 с.
77. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб. / голов. ред. В.П. Коцур. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2014. 574 с
78. Уничтожение винограда и водка по талонам: как в СССР проходила антиалкогольная кампания. Инфографика. 07.05.2016. URL: <https://tsn.ua/ru/svit/unichtozhenie-vinograda-i-vodka-po-talonam-kak-v-sssr-dlilas-antialkogolnaya-kampaniya-infografika-626412.html>
79. Федченко М. Повседневная жизнь советского человека (1945-1991 гг.). Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2009. 231с.
80. Хмельниччині 60 років. Статистичний збірник. Хмельницький: Облполіграф видав, 1990. 480 с.

81. ЦДАВО України, Ф. Р-2. Рада міністрів Української РСР. Оп.15. Справа 1544. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про будівництво, експлуатацію та ремонт державного та індивідуального житлового фонду в Українській РСР. 09 січня 1989 р. – 12 лютого 1990 р., 193 арк.

82. ЦДАВО України, Ф. Р-2. Рада міністрів Української РСР. Оп.15.Справа 1522 Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про організацію громадського харчування в Українській РСР. 6 січня 1989 р. – 15 червня 1990 р., 276 арк.

83. ЦДАВО України, Ф. Р-2. Рада міністрів Української РСР. Оп.32. Справа 2599. Листи, інформації Міністерства культури УРСР, Правління Спілок письменників і кінематографістів України Київської кіностудії ім. А. П. Довженка, Держтелерадіо УРСР до ЦК Компартії України про стан телебачення і радіомовлення, кінематографії, організацію платного відеопоказу, захоронення у Києві померлих у в'язниці поетів В. Стуса, Ю. Литвина, А. Тихого, інших питань роботи Спілок. 10 січня 1989 р. – 10 січня 1990 р., 113 арк.125

84. ЦДАГОУ, Ф.1, оп 31/ 2, спр. 831, С. 92, 90. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=432

85. ЦДАГОУ ф.1. Центральний комітет комуністичної партії України. Відділ загальний, III сектор Оп. 32. Справа 2805. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України, його відділів, партійних органів, Держплану, Держагропрому УРСР, інших організацій про стан та заходи щодо постачання населення основними продовольчими товарами, табачними виробами, забезпечення промисловими товарами румунських спеціалістів на об'єктах будівництва Криворізького гірничо-збагачувального комбінату, про пільгове торговельне обслуговування окремих категорій громадян, захист населення у зв'язку з підвищенням цін. 15 січня – 29 листопада 1990., 111 арк.

86. ЦДАГОУ ф.1. Центральний комітет комуністичної партії України. Відділ загальний, III сектор Оп. 32. Справа 2320. Записки, довідки, інформації,

телеграми секретарів ЦК Компартії України, його відділів, обкомів партії міністерств, відомств СРСР та УРСР про стан і хід житлового будівництва, використання на це коштів, зароблених на Всесоюзному комуністичному суботнику, створення молодіжних житлових комплексів, організацію житлових кооперативів для працюючих в північно-східних районах СРСР. 4 лютого 1986 р. – 27 січня 1987 р., 145 арк.

87. ЦДАГОУ ф.1. Центральний комітет комуністичної партії України. Відділ загальний, III сектор Оп. 32. Справа 2579. Інформаційні матеріали соціально-економічного відділу ЦК Компартії України, міністерств, відомств і наукових установ з актуальних питань політичного і соціально-економічного розвитку. 5 листопада 1989 р. – 30 листопада 1989р., 110 арк.

88. ЦДАГОУ, Ф.1, оп. 31/2, спр. 821, С.48.
URL:http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=432

89. ЦДАГОУ, Ф.1, оп. 31/ 2, спр. 831, С. 92, 90.
URL:http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=432

90. ЦДАГОУ, Ф.1, оп. 31/2, спр. 1600, С 179.
URL:http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=432

91. Циба Г. Багатокартиння на українських кіностудіях в добу «Перебудови» // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. 2014. Вип. 6. С.86-90.

92. Чепурина Р. Рождено временем: Новые праздники и обряды. Симферополь: Таврия, 1986. 8 с.

93. Шляхи сполучення // Перець. Січень 1987. №1

94. Ямборко О. Килим в житловому інтер'єрі як елемент радянської культури побуту // Народознавчі зошити №5(143), 2018. С.1149-1160.

ДОДАТКИ

Додаток А

Радянська малосімейка

Джерело: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Додаток Б

**Зростання черги на житло у 1985-1991 рр. у міських поселеннях по
Кримській АРСР та областях УРСР**

Назва області	Зростання черги на житло у 1990 відносно 1985 р. (тис. чол. / %)	Зростання черги на житло у 1991 відносно 1985 р. (тис. чол. / %)
Кримська АРСР	35,8 / 28,14	42,7 / 33,57
Вінницька	15,2 / 31,34	18,7 / 38,57
Волинська	16,6 / 47,84	18,2 / 52,45
Дніпропетровська	20,2 / 11,54	27,7 / 15,82
Донецька	48,8 / 20,95	54,2 / 23,27
Житомирська	14 / 30,11	15,3 / 32,9
Закарпатська	6,2 / 28,31	7,1 / 32,42
Запорізька	31,9 / 31,74	32,3 / 32, 13
Івано-Франківська	11,9 / 37,19	13,4 / 41,87
Київська	39,5 / 15,1	69,1 / 26,42
Кіровоградська	10,5 / 25,73	10,9 / 26,71
Луганська	28,6 / 24,20	31,1 / 26,31
Львівська	35,4 / 29,65	36,6 / 30,58
Миколаївська	9,7 / 19,6	13,7 / 27,68
Одеська	31,3 / 33,98	35,5 / 38,54
Полтавська	11,6 / 18,74	11,7 / 18,9
Рівненська	13,6 / 37,06	14,7 / 40,05
Сумська	24,1 / 36,85	26,8 / 40,98
Тернопільська	14,2 / 49,65	16,4 / 57,34
Харківська	48,8 / 36,86	49,8 / 37,61
Херсонська	13,6 / 26,51	14,3 / 27,87
Хмельницька	21,1 / 36,69	23,7 / 41
Черкаська	11,3 / 17,82	16 / 25,24
Чернівецька	10 / 48,18	10,4 / 47,27
Чернігівська	9,6 / 24,55	10,3 / 26,34

Джерело: Народне господарство Української РСР у 1991 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 468 с. (с. 167)

Додаток В

Питома вага комунальних квартир в житловому фонді УРСР у 1988 р.

Назва області	Питома вага комунальних квартир в житловому фонді (%)
Вінницька	1,1
Волинська	0,4
Дніпропетровська	1,4
Донецька	0,9
Житомирська	1,1
Закарпатська	0,3
Запорізька	2,5
Івано-Франківська	0,5
Київська	0,7
Кіровоградська	0,4
Крим	3,1
Луганська	0,5
Львівська	1,7
Миколаївська	3,7
Одеська	6,2
Полтавська	1,4
Рівненська	0,1
Сумська	0,7
Тернопільська	0,1
Харківська	5,2
Херсонська	0,8
Хмельницька	0,3
Черкаська	0,7
Чернівецька	1,2
Чернігівська	1,5
м. Київ	3,2
м. Севастополь	2,3

Джерело: Витренко Н.М. Экономические аспекты жилищной программы.

Киев: Общество «Знание» Украинской ССР, 1990. 20 с.

Типовий портрет радянської повії. Кадр з кінострічки
«Інтердівчинка» (1989).

Джерело: <https://www.starhit.ru/novosti/interdevochke-30-kak-izmenilis-geroi-kultovogo-filma-161562>

**Урочиста маніфестація до дня Жовтневої Революції (7 листопада) в
роки Перебудови**

Джерело: <https://realnoevremya.ru/articles/170317-istorik-viktor-mironenko-o-klyuchevyh-figurah-perestroyki>